

Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller*

Sami Arslan**

“...Zaten eserine “Bütün hamdler günahları affeden ve tevbeleri bağışlayan Allah'a olsun” cümleleriyle başlayan yazar da böylesi bir kitap yazmanın aslında günah işlemek olduğuna işaret ediyor olmalıdır..!”¹

Kâtib Çelebi

The Jargon of Hamdalah-Salwalah: The Best Beginnings as the Means of Competence in Writing (Barâ'at al-Istihlâl)

Abstract ■ It is considered more significant in Muslim societies to commence a manuscript with *hamdalah* and *salwalah* than to endow it with a name. Hence, *hamdalah* and *salwalah* are found in manuscripts, most of which either do not

* Ayrı bir çalışmanın konusu olması gereken dibâcenin tarifi, sınırları ve kim/ler tarafından kaleme alındığı (müellif, müstensih, müellifin talebesi ya da bir başkası?) tartışmasından sarf-ı nazar ederek. Makale boyunca kullanılacak olan dibâceler ile kastedilen eserin hamdele ve salvele kısmıdır. (Özellikle dîvân dibâceleri için bkz. Tahir İzgör, *Türkçe Dîvân Dibâceleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.) 22 Aralık 2016'da İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin düzenlediği “Sahn-ı Semân'dan Dârü'l-Funûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası (XVIII. Yüzyıl Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler)” Sempozyum'unda “Okuma Kültüründe Dibâcenin İdeolojisi: Mübâreze Meydanı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller” başlığıyla sunulan tebliğin genişletilmiş halidir. Makaleyi yazmaya teşvik eden hocam İhsan Fazlıoğlu'na, özellikle metnin kurgusunda yol gösteren hocam Tahsin Görgün'e, henüz taslak halde iken makaleyi 'dinleyen' ve benimle tartışan Judith Pfeiffer'a, makalenin nihayetinde eleştirileriyle katkıda bulunan Ertuğrul Ökten'e ve katkı/tavsiyeleri için makalenin meçhul hakemlerine müteşekkirim.

** Fatih Sultan Mehmed Vakfı Üniversitesi.

1 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn*, nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, (Beirut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008), s. 58.

possess the author's name or were not named by their authors at all. However, *hamdalabs* and *salwalabs* signify/point to some things in addition to their given meaning. For instance, some authors, beginning their work with *basmalah*, *hamdalah* and *salwalah*, employ a literary art known as *Berâet al-Istihlâl*. This provides the reader with clues to the content of the work indirectly by means of using the literal meanings of a myriad of terms regarding the manuscript along with the specific terminology included in that manuscript. The clues pointed to by *Berâet al-Istihlâl* stand as one of seven things; these are the discipline-related terminology included in the manuscript, sometimes the name of the work to which the *Dibâce* belongs, the name of the source text, the names of reference books in the text, the names of other works penned by the author, the name of the discipline, and ideological discussions.

Keywords: Hamdalah, salwalah, berâ'etu'l-istihlâl, tradition.

Giriş

Zihninde/kalbinde var olan manaları muhatabına aktarmak isteyen mütellim bunun için dil ve yazıya ihtiyaç duymakta, kişinin zihninde anlam ile başlayan süreç yazı ile son bulmaktadır. “Bir nesneye ibtidâ irâde ba'dehû kavil ve ba'dehû kitâbet te'alluk eylemekle irâde mebd'e ve kitâbet münthâ olur.”² diyen Mütercim Âsım Efendi, murâd/anlam ile yazı arasındaki bu hiyerarşik yapıya işaret etmektedir. Mütercim Âsım Efendi'nin irade ile kastettiği açıktır ki anlamdır ve ona göre yazı anlamın münthasıdır. Fakat yazı, zihinde var olan anlamları bütünüyle aktarmaktan acizdir. Anlam, sırasıyla söze ve yazıya *düşükçe* bir önceki genişliğini kaydedip daralmaktadır. Anlamın genelden/özele, yukarıdan/aşağıya olan bu seyri aynı zamanda anlamı daraltan, onu sınırlayan, zap u rapt altına alan bir serüvendir. Bir başka ifadeyle yazı/metin ifade edememenin acizyeti, “bir sapma, bir yabancılaştırma”³ eylemidir. Derrida'da zihindeki saf düşüncenin önce bu düşüncenin işareti olan söze ve ardından da bu işaretin işareti olan yazıya dönüşmesi⁴ Wittgenstein'in dilin düşüncüyü örttüğüne yönelik tespiti, Orhan Veli'nin ifade edememekten şikayeti bu acizyetin ve yabancılaşmanın farklı tezahürleridir:

2 Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi*, c. I, nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), s. 628.

3 Hilmi Uçan, *Yazınsal Eleştiri ve Göstergibilim*, (Ankara: Hece, 2006), s. 11.

4 Brinkley Messick, *Yazı Devleti, Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih*, terc. M. Fatih Karakaya, Emir Karakaya, (İstanbul: Açılım Kitap, 2016), s. 331.

Bilmezdim şarkıların bu kadar güzel,
Kelimelerinse kifayetsiz olduğunu

...

Epeyce yaklaşmışım, duyuyorum;
Anlatamıyorum.

İşte yazının anlamı ifadeden bu acziyetini kaldırmak için yardımcı enstrümanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyacın neticesinde yazıda, aslında var olan fakat yazının sınırlılığından dolayı görün/e/meyen olanı görünür hale getirmek için sözlükler yazılmış, dahası şerh-haşiye türü vazedilmiştir. Özellikle fıkıh usulü eserlerinde uzun uzadıya anlatılan delalet biçimleri de yine bu ihtiyacı karşılamaya matuftur. Yazının anlamdan azalttığı tarafı çoğaltmak için, bir başka ifadeyle yazıyı anlama yaklaştırmak için bugün daha çok metaforla ifade edilen mecâz, kinâye, telmih v.s. gibi edebî sanatlardan istimdât edilmiş, terimler vazedilmiş, yan anlamlar sığınak olarak kullanılmıştır. İşte bu sığınaklardan bir tanesi de eserlerin dîbâcelerinde/hamdele ve salvele kısmında uygulanan *berâ'etü'l-istihlâl*dir.

Bir giriş ve iki bölümden oluşacak makalenin ilk bölümünde öncelikle İslam dünyasında üretilen eserlerde berâ'etü'l-istihlâl'in uygulama alanı olan hamdele ve salvele'nin neden bulunduğu tartışılacak ve akabinde hamdele-salvelenin türlerine değinilecektir. İkinci bölümde berâ'etü'l-istihlâl'in tarifi yapılacak ve berâ'etü'l-istihlâl'in yedi çeşidine on farklı disiplinden kısaca örnekler verilecektir. Bu bölümün sonunda berâ'etü'l-istihlâl'in fonksiyonu göstermek için bu sanatın farkına varılmadan yapılan yorumların yol açtığı olumsuz hükümlere bir örnek üzerinden vurgu yapılacaktır. Ekler kısmında ise iki adet berâ'etü'l-istihlâl örneği paylaşılacaktır. Şunu ilave etmek gerekir ki burada gösterilmek istenen şey berâ'etü'l-istihlâl'in uygulama alanlarıdır, dolayısıyla örnekler seçilirken kronoljik ya da bölgesel bir öncelik gözetilmemiştir.

1. Esere Giriş Cümlesi Olarak Hamdele-Salveleler ve Berâ'etü'l-istihlâl⁵

Osmanlı ilmiye teşkilatında müderris atamaları için uygulanmakta olan bir yolun da imtihanlar olduğu bilinmektedir. Bugün yazma eser kütüphanelerinde *Risâle fi'l-İmtihan* ismiyle kayıtlı eserler de bu müderris imtihanlarının keyfiyetinin

5 Berâ'etü'l-istihlâl hakkında en açık bilgiyi Tahânevî'nin *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn*'da görülür. Tahânevî "Berâet" maddesinde terimin sözlük ve istilâh anlamları arasındaki münasebeti

vermiş ve birçok kaynağı referans göstererek berâ'etü'l-istihlâl'in ilk örneğinin Fatıha Suresi'nde görüldüğünü ileri sürmüştür. Muhammed Ali b. et-Tahânevî, *Keşşâfu İstulâhâti'l-Funûn*, I, (Beyrut: Dâru'l- Kütübî'l-İlmiyye, 1998), s. 183-184.) Mütalaa çeşitlerine dair kaleme aldığı makalesinde Christoph Neumann, berâ'etü'l-istihlâl'e olmasa da mukaddimelerde müellifin edebi yollarla yaptığı göndermelere işaret eder. (Christoph K. Neumann, "Üç Tarz-ı Mütalaa, Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, I, S. 241, (Bahar 2005), s. 70.) Her ne kadar berâ'etü'l-istihlâl terimini kullanmasa da Baki Tezcan'ın makalesi bir berâ'etü'l-istihlâl incelemesine çok yakındır. Osmanlı edebî metinlerine hasrettiği makalesinde Tezcan, Osmanlı edebî eserlerinin girişlerinin yazar ile okuyucu arasında özel bir iletişim dili olduğuna vurgu yapmaktadır. (Baki Tezcan, "The Multiple Faces of the One: The Invocation Section of Ottoman Literary Introductions as a Locus for the Central Argument of the Text," *Middle Eastern Literatures*, I, Vol. 12, (April 2009), s. 27-41.) Adam Gacek ise eserin bir iç disiplin olarak besmele-hamdele ve salvele ile başlaması, hamdelenin farklı formlarda kullanılabilir olması ve hamdelenin eserin disiplinine göre farklılık arzemesine vurgu yapması dikkat çekicidir. (Adam Gacek, *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, (Leiden-Boston: Brill, 2009), s. 202.) Nasrullah Hacımüftüoğlu TDVİA'da berâ'etü'l-istihlâl maddesinde mezkur terime berâet-i matla', hüsn-i ibtidâ ve hüsn-i iftitâh gibi isimler de verildiğini belirtir. (Nasrullah Hacımüftüoğlu, *TDVİA*, V, s. 470.) Abdurraûf İbrahim ise berâ'etü'l-istihlâlî Kur'an'ı Kerim'in icazından bir örnek olarak ele alır. Yazar konuya dair yazdığı makalede sure başlarındaki emirler üzerinden berâ'etü'l-istihlâlî ele almaktadır. (es-Seyyid Abdurraûf İbrahim, *Berâ'etü'l-istihlâl fi mâ ifteha min suveri'l-Kur'an bi'l-emr*, "Mecelletu'l-ilmiyye," c. 30, adet, 2, 2018, s. 1287-1330.) Muhammed Bedri Abdulcelil'in çalışması kaside girişleri ve sure başları bağlamında berâ'etü'l-istihlâlî ele almaktadır. (Muhammed Bedri Abdulcelil, *Berâ'etü'l-istihlâl fi fevâtihi'l-kasâidi ve's-suver*, 2. Baskı (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1984.) Daha ziyade edebî türdeki eserlere ayırdığı çalışmasında Asaad Al-Saleh' modern öncesi dönemde yazarların kitapların girişleri üzerinden otobiyografik bilgi verme, kitabın popüleritesini artırma, etik kaygılar ve yazarın amacını okurlarla paylaştığını vurgular. (Asaad Al-Saleh, "The 'Statement of Purpose' in Pre-Modern Arabic Books," *British Journal of Middle Eastern Studies* 42 (2015), s. 485. Müellif girişlerini konu edinen bir başka yazar Steven Harvey'dir. Steven Harvey özellikle İslam felsefesine dair kaleme alınan çalışmaların dîbâcelerinin önem arzettiğini ve buraların eseri anlamak için bir anahtar mesabesinde olduğunu kaydetmektedir. (Steven Harvey, "The author's introduction as a key to understanding trends in Islamic philosophy," *Words, Texts and Concepts Cruising the Mediterranean Sea: Studies on the Sources, Contents and Influences of Islamic Civilization and Arabic Philosophy and Science: Dedicated to Gerhard Endress on His Sixty-fifth Birthday*, ed. by R. Arnzen and J. Thielmann (Leuven: Peeters, 2004), s. 16) Bilal Orfali ise Seâlibî örneği üzerinden berâ'etü'l-istihlâlînin bazı durumlarda mukaddiminin ortalarında da yapılacağını belirtir. (Bilal Orfali, "The Art of the Muqaddima in the Works of Abû Mansûr al-Tha'libî (d. 429/1039)," *The Weaving of Words: Approaches to Classical Arabic Prose*, ed. by Lale Behzadi-Vahid Behmardi, (Beirut: Orient Institut, 2009), s. 201).

anlaşılmasına katkı sunmaktadır.⁶ Bununla birlikte medreselerde okuyan talebele-
rin okudukları dersi/eseri yeterince anlayıp anlamadıklarını ölçen bir mekanizma
olup-olmadığına dair kayda değer kaynaklar henüz bilinmemektedir. Yine de biz
medrese talebelerinin de dönem dönem sınava tabi tutulduğunu varsayalım ve bu
muhayyel sınavda muhayyel bir öğrenciye soru hazırladığımızı farzedelim. Bunun
için mesela bir eserin sadece hamdele-salvele kısmını verip talebenin esere dair bir
fikir yürütmesi istenebilir. Bir canlandırma yapılacak olursa sınava tabi tutulacak
talebeye müderris (belki mu'îd) tarafından XIV. Yüzyıla ait bir metnin sadece
aşağıdaki hamdelesini verilecek ve talebenin metnin bu kısmı üzerinden yorum
yapması istenecektir.

الحمد لله الذي وصل مُتَقَطِعَ الهداية بِمُسْنَدِ أُنْبَاءِهِ وِ قَطَعَ مَتَّصِلَ العَوَايِةِ بِمُرْسَلِ أُنْبِيَاءِهِ وِ رَفَعَ
تَدْلِيسَ العَبَاوَةِ بِمَشْهُورِ صَحِيحِ إِبْنِ المَانِّ بِمَوْضُوعِ النِّعَمِ وِ مَزِيدِ الحَسَنِ مِنَ آلَائِهِ وِ بِمَرْفُوعِ
النِّقَمِ وِ المُعْضَلِ مِنْ لَأَوَائِهِ⁷

Bu örnek hamdelede talebeden beklenen şey önce tek başına anlam ifade eden
şu kelimeleri sıralayabilmesidir: Hamd, Allah, vasale, munkatı', hidâyet, müsned,
ebnâ, kata'a, muttasıl, gavâye, mürsel, enbiyâ, refâ'a, tedlîs, gabâve, meşhûr, sahîh,
ibnâ, el-mânni, mevzû', ni'am, mezîd, hasen, 'âlâ, merfû', nikam, mu'zel ve lâvâ'...
Talebenin daha sonra yapması gereken ise bu kelimeleri anlamlı bir tasnife tabi tut-
ması ve böylece bunların içinde yakın anlamlı olanları ayırması, akabinde ise yakın
anamlı bu kelimelerden yola çıkarak eserin türünü tespit etmesi ve son olarak yine
hamdelede sözlük anlamıyla verilmiş olan bu kelimeler üzerinden o türün temel
terimlerini izah edebilmesidir. Bu muhayyel sınavda tüm bunları yapan talebenin
hamdele makamında kullanılan bu yirmi iki kelimenin on bir tanesinin ortak bir
ilme ait terim olduğunu görecek/görmesi beklenecektir. Bu terimler munkatı',
müsned, muttasıl, mürsel, merfû', tedlîs, meşhûr, sahîh, hasen, mu'zel ve mezîd'tir.
Bu on bir kelimedenden merfû', muttasıl ve munkatı'ın ikişer defa kullanıldığını da
dikkate alırsak talebenin yirmi beş kelimenin on dört tanesinin; başka bir ifadeyle
hamdelede kullanılan kelimelerin yarısından fazlasının aynı ilme ait terimlerden

6 Müderrislik imtihanlarını konu edinen muhtasar bir makale için bkz: Ayşe Zişan Furat,
“Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihan-
ları,” *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı (İstanbul:
Klasik, 2015), s. 11-31.

7 İbnu'l-Bârizî, Ebü'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullâh b. Abdîrrahîm b. İbrâhîm b. Hibetillâh
el-Cühenî el-Hamevî, *Mişkâtü'l-Envâr fî Envâ'i 'Ulûmi's-Süneni ve'l-Âsâr*, Ohri Yazma Eser
Kütüphanesi, nr. 31, 1b.

seçildiğini farketmesi beklenecektir. İşte muhayyel talebenin rahlesindeki metnin bu hamdelesinden yola çıkarak eserin türünü bilmesine, terimleri tespit etmesine yardımcı olan şey berâ'etu'l-istihlâldir. Nitekim dönemin ortalama bir medrese talebesi/okuyucusu bu hamdelede müellifin Allah'ı hamdetmeye ilaveten başka şeyler söylemek istediğini de anlayacaktır. Yukarıda hamdelesini verilen metin hadis usulüne ait olup mezkur on dört kelime de hadis usulünden senet ve metin ile alakalı terimlerdir. Eserin müellifi İbnu'l-Bârîzî (ö. 1338), İbnu Salâh'ın meşhur eseri *Ulûmu'l-hadîs*'isin muhtasarı olan *Mişkâtü'l-envâr* isimli eserinde bu kadar terimi (hem de sadece hamdele kısmında) bir araya getirerek berâ'etu'l-istihlâl'e yetkin bir örnek vermektedir.⁸

Berâ'etu'l-istihlâl yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere metnin hamdele-salvele diye formüle edilen kısmında yer alır. Fakat berâ'etu'l-istihlâle tafsilatıyla geçmeden önce, berâ'etu'l-istihlâl örneklerinin kendisinde yer aldığı hamdele ve salvelelere değinmekte fayda var. Hamdele “el-Hamdü lillahi rabbi'l-âlemîn” cümlesinin remzedilmiş hali iken⁹ salvele “Allahumme salli alâ Seyyidînâ Muhammed” cümlesinin remzedilmiş halidir. Benzeri bir ihtisar bismillahirrahmanirrahim cümlesinin ihtisarı olan “besmele” ve “radıyallahu ‘anh” cümlesinin ihtisarı olan “tarziye” de de görülmektedir. Hamdele ve salvele müslüman kültürde üretilen neredeyse bütün eserlerde yer almaktadır. Neden? Bu kültürde üretilen bir eserin ortak üç ögesi neden besmele, hamdele ve salveledir?¹⁰ Neden herhangi bir esere bu üç öğeyle başlamak neredeyse esere isim vermekten daha önemli bir durum arz etmektedir?¹¹

8 Hadis usulüne dair bu terimler yukarıda da bahsedildiği gibi dibâcenin sadece hamdele kısmında bulunmaktadır. Aynı dibâcenin salvelesinde ise şu beş terime gönderme yapılmaktadır: ‘Azîz, muztarib, mu’allel, müdrec ve müselsel.

9 Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hüseynî, *Kitâbu't-tarîfât*, (Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2003), s. 105.

10 Müstakimzâde *Tuhfe-i hattâtîn*'in mukaddimesinde yazıya besmele ile başlamanın kronolojisini verir. Buna göre besmelenin formu ilk başlarda sadece “bismike” iken Hüd Suresi 41. Ayeti'nden sonra bismillah olmuştur. İsrâ Suresi (Müstakimzâde Benî İsrâil Suresi demektedir) 110. Ayeti'nden sonra ise bismillahirrahmân olmuştur. Neml Suresi'nden sonra ise bugünkü formu kullanılmaya başlanmıştır. Bknz. Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i hattâtîn*, (İstanbul: Devlet Matbaası, 1928), s. 2.

11 Aşağıda geleceği gibi Şehâbüddîn es-Sivâsî gibi kimilerine göre esere hamdele ve besmele ile başlamak vacip iken esere isim vermek caizdir. Nitekim isimleri bilinmeyen/olmayan birçok eserde bahsi geçen bu üç ögenin bulunması da bu durumun pratiğe yansımış halidir.

Müslüman müellifler tarafından üretilen eserlerde bu üç ögenin ortak kabul görmesinin temel motivasyonu konuya dair hadislerdir. Hatîp el-Bağdâdî'nin (ö.1071) naklettiği hadis-i şerif “Önem arzeden herhangi bir işe besmele ile başlanılmazsa o işin bereketi olmaz.” mealindedir.¹² Hadisin İbn Mâce (ö.887) tarafından nakledilen bir başka versiyonu ise “Önem arzeden herhangi bir işe hamdele ile başlanılmazsa o işin bereketi olmaz.”¹³ Şeklindedir. Nitekim *Merâhu'l-ervâh*'ın şârihi Şemseddin Ahmed Bursevî (ö. 1455) kaynak metnin müellifi Ahmed b. Ali b. Mesûd'un (ö.XIV. yüzyılın başları) esere besmele ile başlamasının sebebini -yukarıda işaret edilen- meşhur hadisle amel etmek isteği olduğunu açıkça belirtmektedir.¹⁴ Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî (ö. 1456) gibi kimi yazarlara göre ise bir esere besmele ve hamdele ile başlamak vaciptir. *es-Sirâciyye* şerhinin mukaddimesinde bir eseri kaleme almaya başlarken yedi şeye dikkat edilmesi gerektiğini belirten Sivâsî bunları da vacip olanlar ve caiz olanlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Buna göre besmele, hamdele ve salvele bir eserin mukaddime/dîbâcesinin olmazsa olmazlarındandır:

“Eser telif etmeye başlarken dikkat edilmesi gereken yedi şey vardır. Bunlardan vacip olan üç tanesi besmele, hamdele ve salveledir. Besmele'nin vacip olması Hz. Peygamber'in “Önem arzeden herhangi bir işe besmele ile başlanılmazsa o işin sonunda bereket yoktur” hadisinden dolayıdır. Hamdele'nin besmele'den sonra getirilmesi gerekir. Mukaddimedede hamdele'ye yer verilmesinin sebebi Kur'an-ı Kerim'deki uygulamaya ittibaendir. Salvele ise sadece İslâmî ilimlerde kaleme alınan kitaplarda vaciptir. Caiz olan dört husus ise sebab-i telif, tesmiye, eserin kaleme alındığı disiplinin önemi ve eserin o disiplinindeki yerinden bahsedilmesidir.”¹⁵

Eser dîbâcelerinde hamdele ve salvelenin zaruri olup olmadığı tartışmasına 16. yy. yazar ve şairi Lâmi'î Çelebi de (ö.1532) katılmaktadır. Lâmi'î Çelebî tıpkı Şihâbuddîn es-Sivâsî gibi hamdele ve salvelenin gerekliliğinden yanadır. Fakat o, ilaveten hamdele ve salvelede bulunulmayan işlerin akîbetinin iyi olmayacağını da kaydetmektedir. “...Bu işin en başında, Tanrın'ın övgüsünü yapmaz, ona gereken

12 Hatîp el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, c. II, s. 69-70.

13 İbn Mâce, el-Hafız Ebu Abdullah Muhammed bin Yezid, *Süneni İbni Mâce*, nikâh, 19.

14 Şemseddin Ahmed b. Abdullâh Bursevî Dinkoz, *Şerhu Merâhi'l-Ervâh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi (Bundan sonra Ohri), nr. 254, 1b.

15 Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî, *el-Muhtâc ale'l-Ferâizi's-Sirâciyye*, Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, nr. 1083, vr. 1b. Aksi belirtilmedikçe metindeki tercüme makale yazarına aittir.

minnet ve şükranı ifade etmez, Hz. Muhammed'e duada bulunmaz, selam göndermez ve şeriatını övüp yükseltmezlerse, 'sercümle güftâr ve girdarları nâkis ve ebter... seraser kûşis u cûşîşleri harâb u yebâb' olur."¹⁶ Lâmiî Çelebi her ne kadar tasrih etmese de bu akıbeta dair hükmünün yukarıda geçen "Besmele-hamdele ile başlanmayan işlerin akıbeti ebterdir." hadisine yaslandığı açıktır.

Besmeleden sonra hamdele getirilmesinin önemi/ gerekliliğine değinen bir başka eser ise müellifi tespit edilemeyen bir *Hamdele risalesi*'dir. Meçhul müellif, musanniflerin besmeleden sonra hamdele ile devam etmelerini Kur'an-ı Kerim'e *iktidâ* ve Hz. Peygamber'in sözüne *iktifâ* ile açıklamaktadır. Mezkur risalede esere hamdele ile başlamanın epistemolojik dayanaklarına üçüncü bir mesned daha getirilmektedir ki o da aklî ve naklî ulemanın icmaıdır. Musannifler ile ulemanın icmanın arasındaki bağı kuran ise bu sefer *ittibâ* fiilidir: "Kur'ân'ın yoluna *iktidâ*,¹⁷ Peygamber'in sözüne *iktifâ*, aklî-naklî ulemanın icmâ'ına *ittibâ* etmek isteyen musannifler eserlerine besmele ve hamdele ile başlamaktadır."¹⁸

Bununla beraber kimi eserlerde besmele hamdele ve salvele öğelerinden bazısının, bazen de hepsinin zikredilmediği görülmektedir. Örneğin Osmanlı medreselerinde nahiv sahasında en çok okutulan kitaplardan birisi olan *el-Kâfiye* besmeleden sonra hamdele ve salvelede bulunmadan direkt konuya geçmektedir: "Bismillahirrahmanirrahîm, el-kelimetu..."¹⁹ Eserine hamdele ve salvele ile başlamayan müelliflerden birisi de Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'dir (ö.1273).²⁰ Meşhur eseri *Mesnevî*'nin ne Arapça mukaddimesine ne de *Mesnevî*'nin kendisine hamdele ve salvele ile başlamaktadır.²¹ Yaygın olmayan böylesi tasarrufların sâir

16 Harun Tolasa, "Klasik Edebiyatımızda Divan Önsöz (Dîbâce)leri; Lami'î Divanı Önsözü ve (buna göre) Divan Şiiri Sanat Görüşü", *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, haz. Mehmet Kalpaklı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), s. 230.

17 Kur'ân'daki surelerin besmele ile başlaması kastediliyor.

18 *Risale-i Hamdele*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 158, 1b.

19 İbnu'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 263, 1b.

20 Celalzâde Mustafa Selimnâme'sine "Hamdî ki..." diye başlamakta (*Selimnâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), s. 1); Aşık Çelebi ise *Meşâ'irü's-Şu'arâ*'ya "Tûti-i nâtuka ki..." diye başlamaktadır. (Aşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, c. I, haz. Filiz Kılıç, (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. 111); Mehmed Neşri de *Kitab-ı cihannümâ*'ya "Hamd-i bî gayet ve şükri-i bî nihâyet" şeklinde başlamaktadır. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-Nümâ I (Neşri Tarihi)*, haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, (Ankara: TTK, 2014), s. 2.

21 Hüseyin Avni Konuk, *Mesnevî-i şerîf şerhi*, c. I, (İstanbul: Kitabevi, 2008), s. 55.

müelliflerin de dikkati çektiğini hatta bu durumun bazı müellifler tarafından yadırgandığını söylemek mümkündür. Mesela XV. yy. şairlerinden Mu‘înî (1436’da sağ), Celâleddîn Rûmî’nin *Mesnevî*’sine besmele-hamdele ve salvelesiz başlamasının kimilerince “acîb” karşılanacak bir durum olduğunu kabul etmektedir.²²

Kim neden nây-ıla âgâz oldu söz
Kim bî-bismillah²³ bünyâd oldu söz
Nî Hudâ’ya hamd u nî medh-i Habîb
Bu nice tasnîfdür ya Rab ‘acîb²⁴

Mu‘înî, II. Murad’a ithâf ettiği *Mesnevî* şerhinde “Celâleddîn Rûmî *Mesnevî*’ye neden ney ile başlamaktadır ?” diye bir başlık açmaktadır. Mu‘înî’nin esasında bu başlık ile sorduğu şey Celâleddîn Rûmî’nin esere neden besmelesiz başladığıdır. Zira Mu‘înî, “Der cevâbeş” başlığıyla bu durumun uzun uzun izahını (aslında tevilini) yapmakta, bu durumu havâssın sırrını avâmın bilemeyeceği şeklinde yorumlamakta ve bilgi sahibi olmayan kimselerin bu tür itirazlar yapmamasını istemektedir.

Öte yandan besmele için genel olarak ‘bismillahirrahmanirrahim’²⁵ formu kullanılırken hamdele için birçok form kullanılmaktadır. Örneğin İbn Melek (ö. 1418’den sonra) *Mecma’ül-bahreyn*’e yazdığı şerhin girişinde “Yâ men...” şeklinde başlarken,²⁶ el-Hillî’nin (ö.1277) kaleme aldığı ve Şii-İmamiye geleneğinin en önemli fikhî metinlerinden kabul edilen *Şerâi’ül-İslâm fî mesâ’ili’l-helâli ve’l-harâm* isimli eser ise “Allahumme innâ ahmeduke...” şeklinde başlamaktadır.²⁷ “Allahumme” nidasıyla başlayan bir başka müellif ise Nakşibendî Tarîkati’nin piri Bahâeddîn Nakşibendî’dir (ö. 1389). Nakşibendî, *el-Evrâdü’l-Bahâiyye* isimli ezkâra dair eserine “Allahumme ente’l-Meliku’l-Hayy” diyerek başlamaktadır.²⁸

22 İlgili yere dikkatimi çeken Kemal Yavuz’a bu vesileyle teşekkür ederim.

23 Metinde “bi bismillah” şeklinde kayıtlıdır. Fakat sentaks yukarıdaki gibi olmasını gerektirmektedir.

24 Mu‘înüddin b. Mustafa, *Mu‘înî’nin Mesnevî-i Murâdiyyesi, Mesnevî Tercüme ve Şerhi II*, haz. Kemal Yavuz, (Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007), s. 29.

25 Kimi zaman “bi’smike” ya da “bi’smihî” kullanıldığı da görülür.

26 Muhammed b. İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Emineddin b. Firişte İbn Melek, *Şerhu mecmâ’i’l-bahreyn*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 30, 1b.

27 Necmüddin Ebü’l-Kâsım Ca’fer b. el-Hasen b. Ebî Zekeriyâ Yahyâ el-Muhakkık el-Hillî, *Şerâi’ül-İslâm fî mesâ’ili’l-helâli ve’l-harâm*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 71, 1b.

28 Bahâeddîn Nakşibendî, Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, *el-Evrâdü’l-bahâiyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 234, 60b.

Hamdele için başkaca formlar da vardır. Örneğin XIV. yy. alimlerinden Sadruşşerî'a es-Sânî (ö.1346) Osmanlı medreselerinin birçoğunda uzun yıllar ders kitabı olarak okutulan *et-Tavzîh fî halli gavâmizi'n-Tenkîh'e* "Hâmiden lillahi Te'âlâ",²⁹ XVII. yy. Osmanlı alimlerinden *Külliyâtı* ile meşhur Ebu'l-Bekâ (ö. 1684) klasik ilmihal konularını ele aldığı *Tuhfetü's-şâhân* isimli mensur eserinin manzum dibâcesine "Nahmedullahe..."³⁰ vaz' ilminin kurucusu kabul edilen Adudiddîn el-Îcî (ö. 1355) münâzara-âdâb ilmine dair kaleme aldığı risalesine "Leke'l-hamdü ve'l-minnetü ve 'alâ nebiyyike's-salâtu ve't-tahiyyetü",³¹ XV. yy. Osmanlı alimlerinden maktul Molla Lütî (ö. 1495) ise eserine el-Îcî'nin tam tersi şekilde "hamden leke..."³² formlarıyla başlamaktadır. "Hamd-i nâ mahmûd.."³³ "Hamd-i nâ 'add",³⁴ "Hamd sabittir ol Allah'a ki..."³⁵ ve "Lillâhi'l-ham"³⁶ de hamdele makamında kullanılan ibarelerdendir. Fakat hamdele için getirilen formlardan en yaygın olanı ise kuşkusuz ki "el-Hamdu lillahi.." şeklinde olanıdır. Bunun ise Kur'an-ı Kerim'in ilk suresi olan Fatıha'ya telmihen tercih edildiği çok açıktır.

Hamdele ve salvelelerde uygulanan berâ'etu'l-istihlâl bir yönüyle mutabakat arayışıdır. Hatîp el-Kazvînî (ö.1338) meşhur eseri *Telhîsu'l-Miftâh*'ta belâğatı, muktezây-ı hâle mutabık *söz söylemek* olarak tarif etmektedir. Muktezây-ı hâle; yani içinde bulunulan şart-durum neye uygun sözü gerektiriyorsa ona

29 Sadruşşerî'a es-Sânî, *et-Tavzîh fî halli gavâmizi'n-Tenkîh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 155, 1b.

30 Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî, *Tuhfetü's-şâhân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 209, 1b.

31 Ebu'l-Fazl Alâuddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Îcî, *el-Âdâbü'l-Adudiyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 27/1, 1b.

32 Molla Lütî, *el-Es'ile bi's-seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 209, 83b.

33 XVI. yy. Osmanlı alimlerinden Aydınî Abdullah b. Yusuf (ö.1541) *Mirkâtü'l-luga* isimli Arapça-Türkçe sözlüğün Türkçe dibâcesi. Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed b. Bahtî el-Aydînî el-Kestelî, *Mirkâtü'l-luga*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 241, 1b.

34 Osmanlı XV. yy. alimlerinden Karahisârî'nin klasik Osmanlı Türkçesi'nin teşekkül devrinde kaleme aldığı Farsça-Türkçe sözlüğü. Hasan b. Hüseyin b. 'Îmâd el-Karahisârî, *Şâmilu'l-luga*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 167, 1b.

35 XV. yy. Osmanlı alimlerinden İbn-i Melek'in (ö. 1418'den sonra) *Ferişteoğlu lugatı* diye de bilinen ve en eski Arapça-Türkçe sözlüklerden olan eserinin dibâcesi. Ferişteoğlu-İbn Melek, Abdüllatif b. İzzeddîn, *Lugat-i Firiştezâde*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 196/1, 1b.

36 Muhammed b. Pir Ali Birgivi, *ed-Dürri'l-yetîm*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 33/1, 1b.

göre söz sarfetmek; bazen kısa, bazen uzun, bazen deyiş, bazense şiir... Ama her halukârda muktezây-ı hâle yani bağlamın unsurlarını dikkate alarak söz söylemek. Muktezây-ı hâle dikkate alarak tasarrufta bulunmanın önem arzettiği yerlerden birisi de yazıdır.³⁷ XV.yy. Osmanlı divan katiplerinden Kırumlu Hâfız Hüsâm,³⁸ (ö.1422'den sonra) “yazışma konusunda Anadolu’da yazılmış ilk Türkçe el kitabı”nda “yazıcı”nın gözetmesi elzem olan kurallardan bir tanesinin de muhatabın durumunu dikkate alarak yazması olduğunu kaydetmektedir. Açıktır ki müellif, muhatabın durumunun dikkate alınması ile Kazvîni’nin kaydettiği muktezây-ı hâle vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla Hafız Husam’a göre yazıcının “ednâ gîşiye a’lâ du’asın... ve a’lâ gîşiye ednâ du’asın yazma”ması gerekir. Hâfız Hüsâm ilerleyen satırlarda muhataba göre dua etmenin ne demek olduğunu okuyucunun zihninde daha da açık hale getirir: “Ve her mektubun evvelinde mazmûnuna mutabık Tanrı Teâlâ’nın adlarından bir ad yaza...”³⁹

Kırumlu Hüsâm’ın *Teressül*’ü ile Kazvîni’nin *Telhisü’l-Miftâh*’ını keşiştiren nokta mutabakat’tır. *Teressül*’ün mazmûna mutabakatı ile belağatın tarifindeki muktezây-ı hâle mutabakat burada konuşma ile yazmanın yekdiğerini tamamlayan iki önemli unsurdur. Modern öncesi dönemde üretilen genelde İslam özelde Osmanlı yazma pratiklerinde işte bahsi geçen bu mutabakat kalemi kuvvetli müellifler için önem arz etmektedir. Zira berâ’etü’l-istihlâl’in tarifinde de geleceği gibi eserin dibâcesinde muhataba uygun söz söyleme sanatını icra eden müellifler için muhataba *mutabık* hamdele ve salvelede bulunmak oldukça önemlidir. Fakat berâ’etü’l-istihlâl yoluyla dikkate alınan buradaki muhatap söz söyleme ve inşadaki muhataplara göre daha çeşitlidir: Birinci muhatap eserin okuyucusu iken ikinci ve daha önemli muhatap ise berâ’etü’l-istihlâl aracılığıyla meydan okunan diğer yazarlar; eserin kaleme alındığı dönemin entelektüel kamuoyudur. O halde berâ’etü’l-istihlâl nedir?

Tahânevî (ö.1745) terimler sözlüğü *Keşşâfu İstihlâti’l-Funûn*’da berâ’etü’l-istihlâlî şöyle tarif etmektedir:

“Berâ’at sözlükte kişinin bir başkasından üstün olması demektir. Terim olarak ise sözün baş tarafının/dibâcesinin konuşanın içinde bulunduğu duruma uygun

37 Mezkur esere dikkatimi çeken Hatice Aynur’a bu vesileyle teşekkür ederim.

38 Şinasi Tekin, XIV. yy.ın ikinci yarısı ile XV. yy.ın başlarında yaşadığı tahmininde bulunur. İstinsah tarihi ise 831/1427’dir; s. 5.

39 Kırumlu Hafız Hüsâm, *Teressül*, haz. Şinasi Tekin, yay. Cemal Kafadar, Gönül Alpay Tekin, (Cambridge: Harvard Üniversitesi, 2008), s. 34.

olması ve sözün bu amaçla sevk edilmiş olmasıdır. İstihlâl ise sözlükte çocuğun doğduğu esnada çıkardığı sese derler ki bu ses sayesinde çocuğun canlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sanata berâ'etü'l-istihlâl denilmiştir çünkü bu sanatı uygulayan kimse daha sözünün baş tarafında ne diyeceğini muhatabına ihsâs ettirerek (istihlâl) rüştünü ispat etmekte ve başkasına olan üstünlüğünü izhar etmektedir. (berâ'at)⁴⁰

Tahânevî'nin bu izahından yola çıkacak olursak diyebiliriz ki berâ'etü'l-istihlâl, genel olarak dîbâcede (hamdele ve salvele makamında) eserin yazıldığı disiplinin terminolojisinin sözlük anlamlarını kullanarak dolaylı bir dil ile eserin içeriğine dair okuyucuya ipucu vermektir. Söz gelimi kelam/felsefeden bir eser kaleme alan müellif bu ilmin terminolojisinden olan zat, sıfat, vücûd, mevcûd, irâde gibi kelimelerin; nahiv ilminde eser yazan ise âmil, ma'mûl, i'râb gibi nahiv ilminin anahtar kavramlarını gerek aynı kelimelerle gerekse türevleriyle eserin dîbâcesinde fakat sözlük anlamlarıyla kullanmaktadır. Keza örneğin tıbbâ dair yazılan bir eserin dîbâcesinde ise tıbbın konusu olan kalp, insan, cerh gibi kelimeler sözlük anlamlarıyla kullanılmaktadır. XV. yy. Osmanlı alimlerinden Molla Hüsrev (ö.1480) ilm-i heyetten kaleme aldığı eserinin girişinde (*Risâle fi müşkilâti'l-meşhûre fi ilmi'l-be'ye*) tam olarak berâ'etü'l-istihlâl'i uygular. Nitekim Molla Hüsrev hamdele ve salvelede bulunurken ilm-i heyetle alakalı güneş, ay, yıldız, gökyüzü, kandil, süreyya gibi terimlerin sözlük anlamını kullanmaktadır.⁴¹

Fakat dîbâcede okuyucuya telmîh edilen şey sadece o disiplinin terimleriyle sınırlı değildir. Zira bazen –aşağıda da geleceği gibi- üzerine şerh-haşiye v.s. yazılan kaynak metnin ismi, o dîbâcenin ait olduğu eserin ismi, eser içerisinde referans olarak kullanılan eserlerin isimleri, eserin kaleme alındığı disipline ait temel metinlerin isimleri, müellifin daha önce kendisi tarafından kaleme alınan eserlerin isimleri yine sözlük anlamlarıyla hamdele-salvele kısmında kullanılmaktadır. Dönemsel ideolojik tartışmaların da zaman zaman berâ'etü'l-istihlâl yoluyla dîbâcede okuyucunun dikkatine sunulduğu olmaktadır.

Şu durumda berâ'etü'l-istihlâl sanatını uygulayan yazar aynı anda üç şeyi bir arada yapıyor demektir. Bunlardan birincisi esere hamdele ve salvele ile başlayarak

40 Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn I*, (Beirut: Dâru'l- Kütübî'l – İlmiyye, 1998), s. 183.

41 Molla Hüsrev, *Risâle fi müşkilâti'l-meşhûre fi ilmi'l-be'ye*, Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi nr. 792, 1b'den nakleden İhsan Fazlıoğlu, *Nazarî Ufuk, İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, (İstanbul: Papersense, 2016), s. 142.

yukarıda bahsedilen kaynaklara (Kur’ân, sünnet ve icma/gelenek) uygun bir davranışta bulunmak iken ikincisi eserde kullanacağı terimlere okuyucuyu hazırlamaktır. Müellifin üçüncü yaptığı şey ise dîbâcede berâ’etü’l-istihlâl uygulayarak kendisinin rüştüne *işaret ederek* sâir müelliflere meydan okuyor olmasıdır. Burada Kâtib Çelebi’nin (ö.1657) epigraftaki alıntısına dönmekte fayda var. Kâtib Çelebi *Keşfu’z-zunûn*’da tanıttığı İbnu’l-Verdi’nin (ö.1457) *Harîdetü’l-acâib ve ferîdetü’l-garâib* isimli eserini oldukça sert ifadelerle eleştirmektedir:

...Müellif kitabının ‘evvelinde’ bazı iklimleri ve denizleri tasvir eden bir daire çizmiş. Akli sıra bu çizdiklerinin gerçeğe mutabık olduğunu düşünüyor. Halbuki anlattıklarının gerçekle hiçbir alakası yok. Onu bu tür hataya sevk eden şey kendisinin coğrafyacı olmamasıdır. Keza tasvirde de anlamaz kendileri. Buna rağmen bahsi geçen dairede tutmuş ipe sapa gelmez bir takım hayali şeyler tasvir etmiştir. Tıpkı âlî ilimlerden nasibi olmayan dilbilimciler ve edebiyatçılar gibi. Bilirsin işte; onlar da mesnetsiz konuşmayı severler. İşte durumu ortada olan bu kitap genellikle akli kıt kimselerin elinden düşmez.!

Kâtib Çelebi’nin İbnu’l-Verdi’ye başkaca sebeplerden dolayı kızgın olup olmadığını bilmiyoruz fakat bununla iktifa etmeyen Çelebi söyleyeceğini sona bırakarak bizim de konumuz olan berâ’etü’l-istihlâl üzerinden İbnu’l-Verdi’ye taarruza devam etmektedir:

“...esere ‘Bütün hamdler günahları affeden ve tevbeleri bağışlayan Allah’a aittir.’ cümleleriyle başlayan yazar da böylesi bir kitap yazmanın aslında günah işlemek anlamına geldiğini *işaret ediyor* olmalıdır...”⁴²

Kâtib Çelebi’nin berâ’etü’l-istihlâl için burada tercih ettiği fiil *işaret etmek*’tir ve o bu fiili bilinçli olarak kullanmaktadır, zira onun işaret etmek fiili ile *işaret ettiği* şey tam olarak berâ’etü’l-istihlâl’dir. Kâtib Çelebi, böylesi anlamsız bir kitabı kaleme alarak bir bakıma günaha giren yazarın işaret yoluyla (berâ’etü’l-istihlâl) bu günahından istiğfar ettiğini ironik bir dille kaydetmektedir. Kısacası yazar anlamsız bir eser yazdığı için (tabi ki Kâtib Çelebi’ye göre anlamsız) güya dîbâceye “Günahları affeden Allah’a hamd olsun.” diye başlayarak berâ’etü’l-istihlâl aracılığıyla bir bakıma dinleyiciden özür, Allah’tan af dilemektedir.

Berâ’etü’l-istihlâl’e işaret etmek için bilinçli kullanılan kelimelerden birisi de “edrace”dir. Edrace, XVIII. yy. Osmanlı alimlerinden Kadı Carullah Efendi’nin

42 Kâtib Çelebi, *Keşfu’z-Zunûn*, II, s. 58.

(ö.1738) kıraat alimi Cezeri'nin eserinin dibâcesinde kullandığı bazı kelimelerle kimi eserlerine işaret ettiğini kaydederken kullandığı fiildir.⁴³ Sözlükte bir şeyin arasına başka bir şeyi sıkıştırmak manasında olan bu kelime,⁴⁴ Kâtib Çelebi'nin kullandığı “işaret etmek” ile kastettiği anlamın tamamlayıcısıdır. Dolayısıyla hamdele ve salvelede bulunan müellif bu arada başka bir şeyi daha araya sıkıştırmaktadır ki işte bunu yapmanın yolu da berâ'etül-istihlâl'i kullanmaktır.

“Üstü kapalı olarak söylemek” de berâ'etül-istihlâl'in dolaylı anlatım yönüne dikkat çeken fiillerden bir tanesidir. Adam Gacek, *Arabic Manuscript*'te husnu'l-ibtidâ olarak da bilinen berâ'etül-istihlâl'in eserin ana konusuna îmâda bulunduğunu ve üstü kapalı olarak bu durumu belirttiğini kaydeder.⁴⁵ Şu halde henüz doğan bir bebek çıkardığı sesle nasıl ki var olduğuna işaret (ispat) ediyorsa berâ'etül-istihlâl'i kullanan bir müellif de yazın dünyasında var olduğunu ispat/iddia etmektedir. Dolayısıyla berâ'etül-istihlâl'in müellif için bir meydan okuma, telifteki yetkinliğini ispat etme aracı olduğunu söylemek mümkündür. Esasında meydan okuma telif tarihinin yabancı olduğu bir durum değildir. Nitekim bir edebiyat biçimi olan nazireler bu rekabetin biçimleşmiş halidir.⁴⁶ İşte kimi yazarlar bu meydan okumayı açıkça dile getirirken kimi yazarlar da berâ'etül-istihlâl gibi zımnî bir dil ile bunu gerçekleştirmektedir.

43 Ebu Abdullah Veliyyuddin Carullah, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 24, 1b.

44 el-Maluf el-Yesui Maluf, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lam*, (Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 2000), s. 210.

45 “It is worth observing here that the choice of words for the incipit is often indicative of or allude to the subject matter of the composition” Gacek, *Arabic Manuscripts*, s. 202. Öte yandan kelimelerin işaret yoluyla gösteren olduğu yerlerden birisi de tezkirelerdir. “Tezkire yazarı, biyografisini yazacağı şairin mahlası ve mesleği neyse ona göre bir dil kullanmakta ve kullanacağı kelimeleri bu mahlas ve mesleğe ait dünyadan seçmektedir. Örneğin Latifi, sözlük anlamı meclis müdavimi olan (kastedilen içki meclisidir) Bezmi'yi tanıtırken meclis ile alakalı işret, meygede, şüreb, şarâb, meyhâne, câm, sürahi v.s. kelimelerini kullanmaktadır. Bir başka tezkire yazarı Râmiz ise güvercin anlamındaki Kebüter mahlaslı şairi takdim ederken bahçe, bülbül, letafet, şeker, papağan kelimelerini bir şekilde metin içerisinde kullanmaktadır.” Dursun Ali Tökel, “Tezkire Yazarı Diyor ki: Mahlasların Anlamı Dilimizin Perdelerindedir” *Türk Dili Dergisi*, 767-768 (2015), s. 267.

46 Victoria Rowe Holbrook, *Aşkın Okunmaz Kıyıları: Türk Modernitesi ve Mistik Romans*, çev. Erol Köroğlu-Engin Kılıç, (İstanbul: İletişim, 2014), s. 43.

2. Çeşitler/Örnekler

Berâ'etü'l-istihlâl sanatının uygulandığı hamdele ve salveleler genel olarak yedi farklı şeye işaret etmektedir. Daha önce de değinilen bu yedi şeyi şöylece sıralamak mümkündür:⁴⁷ Eserin yazıldığı disiplinin terminolojisi, dîbâcenin bir cüzü olduğu o eserin ismi, kaynak metnin ismi, eserin kaleme alındığı disiplinin ismi, müellifin daha önce kendisi tarafından yazılan eserlerin ismi, eser içerisinde kullanılacak kaynakların ismi ve nihayet bazen de ideolojik tartışmalardır. Bunlar arasında en yaygın olanı ise eserin kaleme alındığı disiplinin terimlerinin sözlük anlamıyla yapılanıdır. Dîbâcelerde (hamdele-salvele) bu türlerden bir tanesine gönderme yapılabildiği gibi kimi dîbâcelerde birden fazlasına gönderme yapıldığı da olmaktadır.

a) Terimlere Yapılan Göndermeler

Diyebiliriz ki bu tür berâ'etü'l-istihlâlin en yaygın olanıdır. On altıncı yüzyıl alimlerinden meşhur Birgivi (ö. 1573) *Cilâu'l-kulûb*'un dîbâcesinde tasavvuf terimlerinden birçoğuna yer vermektedir: Gündüz, hilkat, zikir, (yezkuru) şükür, mevt, hayat, amel, mücrim, cehennem, mümin, cennet, salih amel, yüce dereceler ve ihsan.⁴⁸ Birgivi için bu kelimeler bir yandan hamdele ve salvelenin ifâsında rol alırken öte yandan eserin kaleme alındığı tasavvufa ait terimlere karşılık gelmektedir. Birgivi'nin yanı sıra kendisinin şarihleri de eserlerinin mukaddimesinde aynı sanatı uygular. Söz gelimi Recep b. Ahmed el-Âmidî (ö.1676'dan sonra) Birgivi'nin İslam ahlakına dair kaleme aldığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye*'nin şerhinde ahlâğa dair terimlerin sözlük anlamıyla hamdele ve salvelede bulunmaktadır. el-Âmidî'nin dîbâcede kullandığı kelimeler ise şunlardır: Hidâyet (Hedânâ), marifet, nûr, tevfiik, sırat-ı müstakîm, emanet, arz, semâvât,⁴⁹ lütf, bâp, kalb-i selîm, hakîm,⁵⁰ ahlak,⁵¹ Dâru'n-na'îm.⁵²

47 Bu türlerin yedi ile sınırlandırmak çalışma için yapılan araştırma neticesinde oluşan kanaattir. Kuşkusuz ki yapılacak başka çalışmalar bu rakamı tevsî' edebilir.

48 Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Ali el-Birgivi, *Cilâu'l-kulûb*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, 38/1, 1b.

49 İki defa.

50 el-Kitâb'ın sıfatı olarak.

51 Çoğulu "halayık" olarak ve birincil anlamı olarak "yaratılmışlar" anlamında.

52 el-Âmidî, Recep b. Ahmed, *el-Vesiletü'l-Ahmediyye ve'z-zeri'atü's-sermediyye fî şerhi't-Tarîkatü'l-Muhammediyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 47, 1b.

Metin-şerh bağlamında berâ'etü'l-istihlâl uygulanan diğer iki eser ise *Ta'limu'l-müte'allim* ve şerhidir. Burhâneddîn ez-Zernûcî (ö.1223) eğitimle alakalı yazdığı meşhur kitabı *Ta'limu'l-müte'allim*'de şu şekilde hamdele ve salvelede bulunmaktadır: “Hamd’ın her çeşidi insanoğlunu ilim ve amel ile diğer alemlerden üstün kılan Allah’a olsun. Salat, Arap ve acemin seyyidi Muhammed’e, onun ’âline ve ilim ile hikmetin kaynağı ashâbına olsun.” Burada müellif türevleriyle beraber üç defa ilim⁵³ bir defa da amel kelimesini kullanmaktadır⁵⁴ ki ilim ve amel bu kitap için vazgeçilmez iki kavramdır. *Ta'limu'l-müte'allim* şârihi XVI. yüzyıl Osmanlı şairlerinden Nev’î Efendi (ö.1599) ise dört defa ilim kelimesinin türevlerini kullandığı dîbâcede kaynak metnin dîbâcesi gibi insanoğlunu ilimle temyiz ettiği için Allah’a hamd etmektedir: “Hamd... bizi diğer yaratılmışlardan ilim ve beyan öğretmekle (ta’lîm) üstün kılan Allah’a olsun.”⁵⁵

Osmanlı medreselerinin temel ders kitaplarından birisi olan Îsâgûcî cins, nevi, fasıl, hasse ve araz-ı ‘âmm konularını ele alan bir mantık eseridir. Klasik İslam mantığında şöhretiyle ayrı bir yeri haiz olan Îsâgûcî’nin⁵⁶ şerhlerinden birisi de son dönem Osmanlı alimlerinden Manisalı Mahmud’un (ö.1807) kaleme aldığı *Muğni’t-tullâb fî şerhi’l-Îsâgûcî* isimli eserdir. Mantığı, anlamanın ve tahkîkin mizanı kılan Allah’a hamdederek eserine başlayan şarih dîbâcede bu disiplinin anahtar kavramlarından olan mantık, mîzân, tahkîk, tasavvur ve tasdîk kelimelerini kullanmaktadır.⁵⁷ Bir başka Îsâgûcî şerhinin girişinde de berâ'etü'l-istihlâl uygulandığı görülür. 19. yy. Osmanlı alimlerinden Ömer Feyzi Efendi (ö.1858/9) *ed-Durru'n-Nâcî 'âlâ metni Îsâgûcî* isimli eserinin dîbâcesinde mantık, mîzân, hüccet, burhân ve delâil (delâlet) kelimelerinin sözlük anlamlarıyla hamdele ve salvelede bulunmaktadır.⁵⁸

Dinkoz/Dikgöz lakabıyla meşhur olan Şemseddin Ahmed Bursevî de (ö. 1455) dîbâcede berâ'etü'l-istihlâlî uygulayan müelliflerdendir. Dinkoz, Ahmed b.

53 İlim, ‘alem ve ilim şeklinde.

54 Burhâneddîn b. İbrâhîm ez-Zernûcî, *Ta'limu'l-Müte'allim Tarîku't-Ta'allüm*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 70/3, 25b.

55 Yahyâ b. Pîr Ali Nev’î, *Şerhu Ta'limi'l-Müte'allim*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 88/1, 1 (Nüsha sehven matbu eser gibi numaralandırılmış.)

56 Türkiye yazma eser kütüphanelerinde 400 kadar nüshası bulunmaktadır.

57 Mahmûd b. Hasan Hâfız Magnîsâvî, *Muğni't-tullâb fî şerhi'l-Îsâgûcî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 82/3, 65b.

58 Ömer Feyzi Efendî, Ömer b. Sâlih el-Feyzi et-Tokâdî, *ed-Dürri'n-nâcî 'âlâ metni Îsâgûcî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 84, 1b.

Ali b. Mesud'un sarf ilminden kaleme aldığı meşhur eseri *Merâhu'l-ervâh*'ın şerhinin dîbâcesinde sarf ilmine ait birçok terimin sözlük anlamını -bazen kelimenin kendilerini bazense türetilmiş hallerini- başarılı bir şekilde kullanmaktadır.⁵⁹ Dinkoz'un kullandığı bu terimler ise sarf,⁶⁰ nahiv, kulûb (kalb), vasl, cevâmi' (cemi'), kelim (kelime), mesâtür (mastar), mâzi, hâl, istikbâl, i'lâl,⁶¹ ef'âl (fiil), sahîhât (sahîh) ve ebvâb (bâp)'tır. Görüldüğü gibi şarih hamdele ve salvelede sarf ilminin neredeyse temel terimlerinin hepsini sözlük anlamıyla kullanmıştır ve okuyucuya adeta bir terimler indeksi sunmaktadır. Sarf ilminden berâ'etü'l-istihlâl'in uygulandığı diğer bir eser ise *Maksûd*'un şerhlerinden *Rûhu's-şurûh*'tur. XVII. yy. Osmanlı müelliflerinden Tirevî Mehmed Efendi (ö.1707) *Rûhu's-şurûh*'un dîbâcesinde sarf ilmine ait terimlerin sözlük anlamlarıyla hamdele ve salvelede bulunmaktadır: Misâl, tegayyur, intikâl, sarf, sahîh, fiil, (ef'â), i'lâl,⁶² zaman, mâzî, hâl ve istikbâl.⁶³

Berâ'etü'l-istihlâl'in uygulandığı dil bilimlerinden bir diğeri de nahivdir. Nahiv ilminde uygulanan bir berâ'etü'l-istihlâl örneği için *İzhâr* şerhi *Netâicu'l-efkâr*'dan örnek verilebilir. Adalı olarak da tanınan müellif Mustafa b. Hamza (ö.1674) dîbâcede nahiv ilminin birçok terimine gönderme yapmaktadır:⁶⁴ Lafız, harf, kelime, (kelim şeklinde) mana (me'ânî şeklinde), ref', merfû'ât, mensûbât, hazf (iki defa), zarf (zurûf şeklinde), mevsûl, işâret, zamir (muzmar şeklinde), i'râb, (e'arabe) izâfet, 'alem (a'lâm), mastar (mesâdir), sıfat ve bedel (beddele). Vaz' ilmi de yine dil bilimlerinde berâ'etü'l-istihlâl'in uygulandığı disiplinlerdendir. Adud-din el-Îcî'nin (ö.1355) vaz'iyye risalesi üzerine yazılan *Şerhu Risâleti'l-vaz'iyye*'nin dîbâcesinde vaz' ilminin konularından olan hasse (has), vaz' (evzâ) lafız, kelime, kelâm, harf, fiil, zarf, mana, müştakk, mastar, muzmar (zamir) ve 'alem kelimeleri başarılı bir şekilde kullanılmaktadır.⁶⁵

59 Şemseddin Ahmed b. Abdullâh Bursevî Dinkoz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 65, 1b.

60 İki defa; birisi musarrıf şeklinde.

61 İfti'âl babında.

62 İfti'âl babında.

63 Muhammed Efendi et-Tirevî el-'Aysî, *Rûhu's-şurûh*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 004, 1b.

64 Mustafa b. Hamza el-Aydini, Kuşadalı, *Netâyicü'l-efkâr şerhu İzhâri'l-esrâr*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 36, 1b.

65 Ali Kuşçu, *Şerhu Risâleti'l-Vaz'iyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 140/1, 1b.

Meşhur Osmanlı matematikçisi Ali Kuşçu da (ö.1474) berâ'etü'l-istihlâli uygulayan müelliflerdendir. Ali Kuşçu, İbnu'l-Hâcib'in nahiv sahasında medreselerin temel kitaplarından olan *el-Kâfiye*'sinin i'rabını yaptığı eserin hamdele kısmında tam da i'rabın dört hali olan ref', hazf, nasb ve cezm terimlerine sözlük anlamıyla yer vermektedir.⁶⁶ Ali Kuşçu'nun ilmî kudretini gösteren bu tasarrufunu önemli kılan bir husus ise eserin II.Murad'a ithaf edilmesidir. Dîbâcenin salvele kısmında ise şu terimlere yer verilmektedir: Vakf, zamir, feth (fetha).

Tahânevî'nin yukarıda alıntıladığımız berâ'etü'l-istihlâl maddesinde örnek verdiği *el-Mutavvel isimli eser* meânî, beyân ve bedî alt disiplinlerini konu edinen belagat ilminin meşhur eserlerinden birisi olup XIV. yy. ulemasından Teftâzânî (ö.1390) tarafından kaleme alınmıştır. *Telhîsu'l-miftâh* isimli eserin şerhi olan bu *el-Mutavvel*'in dîbâcesinde Teftâzânî belâğatın temel meselelerinden olan muktezây-ı hâl, elsine (lisân) ve fesâhat'ı berâ'etü'l-istihlâl yoluyla dîbâcede kullanmaktadır.⁶⁷ Teftâzânî berâ'etü'l-istihlâli sadece bu eserde uygulamaz, yine kendisi tarafından yazılan *Telhîsu'l-miftâh* şerhi *Muhtasaru'l-meânî*'de de berâ'etü'l-istihlâl görülür, fakat Teftâzânî burada edebî meydan okumanın çitasını biraz daha yükseltmektedir, zira Teftâzânî dîbâcede belâğata ait beyân, îzâh, meânî, kalb (kulûb şeklinde), i'câz, belâğat, fesâhat, berâ'at⁶⁸ gibi terimleri kullanmaktadır. Berâ'etü'l-istihlâlin kullanımında oldukça cömert olan Teftâzânî bu sefer bir fıkıh usulü eseri olan *Telvîh*'in dîbâcesinde usul-ı fıkıhın temel kavramlarına yer verir: Hüküm, kitap, usûl, şeriat, hitâb, hanîf(e), icmâ'.⁶⁹

Berâ'etü'l-istihlâl'in terimlere gönderme yapan bu türünü tıp ilmine dair yazılan eserlerde de görmekteyiz. XVII. yy. Osmanlı hekimbaşlarından İbn Sellûm (ö.1669) IV. Mehmet'in emri ile kaleme aldığı eserinin dîbâcesinde tıp ilmine ait terimlere yer vermektedir. İbn Sellûm bu uzun Türkçe dîbâcede şu kelimeleri kullanılmaktadır: Hakîm, hikmet, dâru'ş-şifâ, hâcet, tıbâ', rûh, ceset, letâfet, kesâfet, mizaç (emzice) ve insan.⁷⁰

66 Ali Kuşçu, Alâeddîn Ali b. Muhammed, *el-İfsâh fî i'râbi Sûreti'l-Fâtiha, Kitâbi'l-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 74, 1b.

67 Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî, et-Teftâzânî, *el-Mutavvel fî'l-meânî ve'l-beyân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 68, 1b.

68 Teftâzânî, *Muhtasaru'l-meânî*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 12, 1b.

69 Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*, (Beyrut: Daru'l-erkam, 1998), s. 15.

70 İbn Sellûm, Sâlih b. Nasrullâh b. Sellum el-Halebî, *Gâyetü'l-beyân fî tedbîri bedeni'l-insân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 229, 1b.

Nasiruddin Tûsî'nin (ö. 1274) *Tansuknâme-i İlhânî'si* de berâ'etü'l-istihlâl'in uygulandığı ilginç yerlerden birisidir. Tûsî, İlhanlı hükümdarı Hülagu Han'ın teğiiyle kaleme aldığı mezkur eserde berâ'etü'l-istihlalin örneklerini sergilemektedir. Madenler, cevher, sedef, yakut, zümrüt gibi kıymetli taşları konu edinen Farsça eserin Arapça dîbâcesinde bugün gemoloji olarak bilinen bilimin terimlerinden olan, sanat, taş, sedef, deniz, terkîp, hava gibi kelimeler kullanılmaktadır: Sanâyi' (san'at), bedâyi' (bedi'), e'âcib ('acîb), süflîyyât, terâkib (terkîb), esdâf (sedef), ahcâr (hacer), bihâr (bahir), hava ve hey'ât (hey'et).⁷¹

Berâ'etü'l-istihlâl'in zooloji alanında yazılmış eserlerde de görmek mümkündür. Hatîbu'd-dehşe olarak da tanınan VIII.yy. müelliflerinden Feyyûmî (ö. 1368-9) *el-İşârâtu ve'd-delâ'il ilâ Beyâni mâ fi'd-dîki mine's-sıfâti ve'l-fezâyil* isimli eserinde –eserin isminden de anlaşılacağı üzere– genel olarak horozun (dîk) özelliklerinden ve faydalarından bahsetmektedir. Feyyûmî eserin uzun dîbâcesinde Allah'a hamdederken Allah için getirdiği sıfatlardan bir tanesi de mülhimu'd-dîk'tir: "...Tan yerini ağartan ve horozun ötmesiyle zamanı taksim eden..."⁷²

Dede Cöngî'nin *es-Siyâsetu's-Şer'îyye'sini* Türkçe'ye tercüme eden Osmanlı şeyhülislamlarından Meşrepzâde Arif Efendi (ö.1858) eserin dîbâcesinde siyasetname terminolojisine ait kelimelerle hamdele ve salvelede bulunmaktadır. Arif Efendi'nin kullandığı kelimeler şerâi' (şeri'at), ahkâm (hüküm), 'ulemâ, selâtin (sultan) ve halk'tır. Ayrıca Arif Efendi'nin dîbâcede kullandığı iki önemli fiil/mastar daha vardır: İnzâl ve tenfiz. Bunlardan birincisi olan inzâl (vahyin indirilmesi) siyasetnâmelerin temel iki kavramı olan şeriat-örf'ün şeriat tarafına tekabül ederken, tenfiz (uygulama) ise hiç kuşkusuz sultanın örfi tasarrufuna işaret etmektedir. Nitekim hamdele-salvelede inzâl fiili şeriat ile aynı cümlede kullanılmışken tenfiz ise sultan ile birlikte kullanılmıştır.

Yukarıdan beri verilen hamdele ve salveleler berâ'etü'l-istihlâl'in en sık görülen kısmına, terimlere yapılan göndermelere ait örneklerdir. Berâ'etü'l-istihlâl'in bir diğer çeşidi ise o hamdele-salvelenin parçası olduğu eserin ismine yapılan göndermeyle olanıdır.

71 Nasiruddin Muhammed b. Muhammed b. Hasan et-Tûsî, *Tansuknâme-i İlhânî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 11/14, 137b.

72 Ebü'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-İşârâtu ve'd-delâ'il ilâ beyâni mâ fi'd-dîki mine's-sıfâti ve'l-fezâyil*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 58/1, 1b.

b) Eserin Kendi İsmine Yapılan Göndermeler

Müelliflerin berâ'etü'l-istihlâl aracılığıyla gönderme yaptığı diğer şey ise hâlen yazmakta oldukları o eserin ismidir. Bu durumda o dîbâcenin parçası olduğu eserin ismi veya ismin bir kısmı açıkça belirtilir. Örneğin Molla Lütüfî yukarıda bahsedilen *es-Es'ile bi'ssSeb'i's-şidâd* isimli eserin dîbâcesinde seb'-i şidâd kelimesini sözlük anlamıyla kullanmaktadır.⁷³ *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* mütercimi Mecdî Mehmet Efendi (ö.1591) ise *Hadâiku's-şakâik* ismini verdiği mezkur tercümenin hamdele-salve kısmında hadâik u şakâik ifadesini sözlük anlamıyla kullanır.⁷⁴ Gerek Molla Lütüfî gerekse de Mecdî Mehmed Efendi eser isimlerinin sözlük anlamlarıyla kullanılarak bir yandan eserlerine hamdele ve salve ile başlamış olurken öte taraftan yazmakta oldukları eserlerinin isimlerine gönderme yapmaktadır.

c) Kaynak Metnin İsmine Yapılan Göndermeler

Daha önce de belirtildiği gibi berâ'etü'l-istihlâl kimi zaman da eserin üzerine yazıldığı kaynak metne gönderme yapmak için tercih edilmektedir. Örneğin XVII. yy. alimlerinden Celeb Muslihuddin Mustafa (ö. 1613), İbn Nüceym'in (ö.1563) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserine yazdığı ve Osmanlı sultanı I. Ahmed'e ithaf ettiği şerhin dîbâcesine "Eşbâh ve nezâir'den beri olan Allah'a hamd olsun." diye başlamaktadır.⁷⁵ Görüldüğü gibi şarihin burada eşbâh ve nezâir ile kastettiği yakın anlam Allah'ın benzerleri olmadığı iken kastedilen uzak anlam kaynak eserin ismi olan *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'dir. Diğer bir örnek ise XV. yy. alimlerinden Hindistanlı Şihâbüddin Devletâbâdî'nin (ö. 1445) *el-M'ûâfiye fi şerhi'l-Kâfiye*'sine aittir. Eserin isminde de görülen el-kâfiye kelimesini Devletâbâdî yeterli derecede nimetler bahşeden Allah'a şükretmek için dîbâcede kullanır.⁷⁶ Ama bununla işaret ettiği bir başka şey ise kaleme aldığı şerhin *el-Kâfiye* üzerine yazılmış olduğuna vurgudur. XVI. yy. şairlerinden Surûrî de (ö.1562) berâ'etü'l-istihlâl yoluyla kaynak metnin ismini dîbâcede kullanan müelliflerdendir. Müellif, ibtida seviyesinde sarf konularını ele alan *el-Emsiletü'l-muhtelif*e isimli esere yazdığı şerhe "Misalleri (emsile) Arap dilinin mîzânı ve edebî ilimlerin tam bir mi'yârı kılan Allah'a hamd olsun"

73 Molla Lütüfî, *el-Es'ile bi's-seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 209, 83b.

74 Mecdî Mehmet Efendi, *Hadâiku's-şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), s. 2.

75 Celeb Muslihuddin Mustafâ, Mustafâ b. Hayreddîn, *Tenvîrül-ezhân ve'z-zemâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 46, 1b.

76 Şihâbüddîn b. Şemseddîn Ömer ed-Devletâbâdî el-Hindî, *el-Mu'âfiye fi şerhi'l-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 97, 1b.

diyerek başlamaktadır.⁷⁷ Açıkta ki Surûrî'nin emsile kelimesi ile burada kastettiği şey kitabın hem ismi hem de konusu olan emsile-i muhtelifedir. Birinci bölümde bahsi geçen *İzhâr* şarihi Adalı ise dîbâcede sadece disiplinin terminolojisini kullanmakla kalmamış aynı zamanda şerh ettiği kaynak metnin ismi olan *İzhâr*'ı da sözlük anlamıyla dîbâcede kullanmıştır.⁷⁸ Yine Teftâzânî'nin *Muhtasarul-meânî*'sinin dîbâcesinde berâ'etu'l-istihlâl için kullandığı birçok kelimedenden birisi de et-telhîstir. Bilindiği üzere Teftâzânî'nin bu eseri *Telhîsu'l-Miftâh* üzerine kendisinin yazdığı üç şerhten birisidir ve böylece şarih mezkur kelimeyi kullanarak kaynak metnin ismine (de) gönderme yapmaktadır.⁷⁹

d) Eserin Kaleme Alındığı Disiplinine Yapılan Göndermeler

Bazı müellifler ise kaleme aldıkları eser hangi disipline aitse onun ismini sözlük anlamı dîbâcede kullanır. Mesela Osmanlı şeyhülislamlarından İbn Kemal (ö.1534) berâ'etu'l-istihlâlin iki farklı türüne tek hamdele-salvelede gönderme yapar. Feraiz ilminden kaleme aldığı *es-Sirâciyye* şerhinin hamdele ve salvele kısmında eserin yazıldığı disiplinin hem ismi olan ferâiz kelimesini hem de konusu olan hüküm, verese, asabe ve zevi'l-erhâm kelimelerini sözlük anlamlarıyla birlikte kullanır.⁸⁰ Ahmed b. Ali b. Mesud (ö. 1300) ise sarf ilminden kaleme aldığı meşhur eseri *Merâhu'l-ervâh*'ta eserin kaleme alındığı ilmin ismi olan sarf'ı, sarf ilminin bir bakıma tamamlayıcısı olan nahiv ile birlikte kullanmaktadır.⁸¹ Benzeri bir durum Teftâzânî'de de görülür. Teftâzânî yukarıda örnek verilen *el-Mutavvel* isimli eserinin hamdele-salvelesinde sadece disiplinin ismi olan me'ânî kelimesiyle iktifa etmez ve belağatın diğer iki alt dalı olan ve me'ânî ilminin tamamlayıcısı olan bedî' ve beyan kelimelerini de kullanır.⁸² Aynı şey Molla Lütfî'nin

77 Surûrî, Muslihuddîn Mustafâ b. Şa'bân el-Geliboluvî, *Şerhu's-Surûrî 'ale'l-Emsileti'l-muhtelife*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 138/2, 59b.

78 Kuşadalı, *Netayicül-efkâr*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 36, 1b.

79 Teftâzânî, *Muhtasarul-meânî*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 12, 1b.

80 Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl), Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 78/2, 16b.

81 Şemseddîn Ahmed b. Abdullâh Bursevî Dinkoz, *Şerhu Merâhi'l-ervâh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 65, 1b.

82 Sa'deddîn Meş'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî, et-Teftâzânî, *el-Mutavvel fi'l-me'ânî ve'l-beyân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 68, 1b. Teftâzânî bir başka eseri *Muhtasarul-me'ânî*'ni de bu eserin bir şerh olduğunu belirtmek için (disiplinin temel terimlerini de kullanmasının yanı sıra) 'şerh' kelimesini de kullanır. Teftâzânî, *Muhtasarul-me'ânî*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 12, 1b.

meâni ilminden kaleme aldığı eserinde de görülecek ve o da *Risâle fî ilmi'l-meânî* isimli risalesinin hamdelesinde tıpkı Tefâtânî gibi me'ânî kelimesinin yanı sıra belağat'ın alt disiplinleri olan beyân ve bedî'i hamdele-salvelede sözlük anlamlarıyla kullanacaktır.⁸³

Lale Devri Şeyhülislamı Yenişehirli Abdullah Efendi'nin (1743) *Behcetü'l-fetâvâ*'sının derlenmesi, isminin takdir edilmesi ve mukaddimesinin yazılması fetva emini Mehmed Fıkhî el-'Aynî tarafından yapılmıştır. el-'Aynî mezkur mukaddimenin dîbâcesinde berâ'etü'l-istihlâl yapmak isteyen bir müelliften bekleneneği üzere hamdele-salvelede fetva terminolojisinde sıkça kullanılan kelimeleri tercih eder: İki defa hüküm,⁸⁴ iki defa şerî'at,⁸⁵ ve birer defa ulema, beyan, helal ve haram.⁸⁶ Esasında el-'Aynî bu dîbâcede berâ'etü'l-istihlâlün üç türüne de gönderme yapmaktadır. Bunlardan birincisi görüldüğü gibi disipline ait kavramlar iken ikincisi fıkıh kelimesini kullanarak eserin yazıldığı disiplinin ismine yapılan göndermedir. el-'Aynî'nin hamdele-salvele'de yaptığı üçüncü şey ise eserde kendisinin yaptığı tasarruftur. Zira az önceki kelimeler eserin fetva literatürüne ait olduğuna yönelik göndermeler iken yine dîbâcede kullanılan tertîb ve nizâm kelimeleri de kendisinin tasarrufuna yapılan telmihlerdir. Zira *Behcetü'l-fetâvâ*'nın klasik fıkıh kitaplarına göre tertibi (de) Mehmed Fıkhî el-'Aynî tarafından yapılmıştır. Dîbâcede kullanılan nizâm ve tertîb kelimeleri okuyucuya işte bu durumu berâ'etü'l-istihlâl yoluyla dolaylı yoldan ifade etmektedir. Dolayısıyla el-'Aynî Allah'a hamd, Peygamber'e salat ve selam ederken bir yandan eser içerisinde geçecek olan terimlere gönderme yapmakta diğer yandan da okuyucuya kendisinin müellif değil, 'mürettip' olduğunu iş'âr etmektedir. Bunu ise bir bakıma eserin türüne (tertîb) yapılan bir gönderme olarak okumak mümkündür.

e) Referans Kitaplara Yapılan Göndermeler

Bazı berâ'etü'l-istihlâller ise İslam telif geleneğinde müelliflerin eserlerinde kullandıkları/iktibas ettikleri referans eserlere atıf yapıp yapmadığı tartışmasına katkı sağlamaktadır. Birçok müellifin kendisinin dışındaki kimseler tarafından yazılmış kitapları adeta mîrî malı kabul ettiği ve bu yüzden de kendi eserinde

83 Molla Lütüfî, *Risâle fî ilmi'l-meânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, nr. 925, 68a.

84 Birisi fiil hali "ahkeme", diğeri ise hükümün çoğulu "ahkâm" şeklinde.

85 Birisi şer' şeklinde.

86 Yenişehirli Şeyhülislam Abdullâh b. Mehmed Efendi, *Behcetü'l-fetâvâ*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 185, 1b.

kullandığı/istifade ettiği eserlere atıf yapma ihtiyacı hissetmediği görüşünün yaygın olduğunu söylemek mümkün. Oysaki aşağıda vereceğimiz bazı örnekler müelliflerin eserlerinde kullandıkları kitapların neler olduğunu dolaylı yoldan okuyucusuna göstermekte ve bu tür durumlarda disiplinin temel metninin ismi üzerinden hamdele ve salvesini gerçekleştirmektedir. Örneğin XVI. yy. Hanefi fakihlerinden Kûhistânî (ö. 1555) *Câmi' u'r-rumûz* isimli eserinin hamdele ve salvesini bu şekilde yapmaktadır. *Câmi' u'r-rumûz*, Hanefi Mezhebi'nde mutûn-ı erba'a diye bilinen dört temel metinden birisi olan *Vikâyetu'r-rivâye'* nin *en-Nukâye* isimli ihtisarının şerhidir.⁸⁷ Kûhistânî eserin dîbâcesinde hem eserin kaleme alındığı disiplinin (fıkıh) terimleriyle hem de mezkur disiplinin temel kaynak eserlerinin isimleriyle hamdele ve salvede bulunmaktadır.⁸⁸ Dîbâcede kullanılan terimler usûl, ahkâm ve furû' kelimeleri iken kaynak eser isimleri ise şunlardır: *el-Mebsût*, *el-Câmi' u'l-kebîr*, *Îzâh*,⁸⁹ *Ziyâdât*, *el-Câmi' u'-sagîr*, *Muhîtu'l-esrâr*, *Mecma' u'l-ulûm*, *Hulâsatü'l-İslâm*, *Tuhfe*. Berâ'etü'l-istihlâl için müellif üç tane terim yedi tane kaynak eser ismi olmak üzere toplam on kelime kullanmıştır. Bu durumu daha da ilginç kılan ise bu kelimeleri dîbâcede sözlük anlamlarıyla kullanıyor olmasıdır. Böylece Kûhistânî bir yandan eserine Allah'a hamdederek başlayarak telif geleneğindeki yerini alırken diğer yandan da daha eserin dîbâcesinde kullanacağı kaynakların ismini vererek okuyucuyu zihnen esere hazırlamaktadır. Nitekim Kûhistânî'nin bu tasarrufuna *Câmi' u'r-rumûz* üzerine haşiye kaleme alan Carullah Efendi şöyle dikkat çekmektedir:⁹⁰

“[Eserin dîbâcesinde] Usûl ile kastedilen usul-i fıkıhtır, nitekim biraz sonra gelecek olan furû' kelimesi de bunun karinesidir. Fakat bu kelimeyle Hanefi Mezhebi'nde *Zâhiru'r-rivâye* diye bilinen *el-Câmi' u's-sagîr*, *el-Câmi' u'l-Kebîr*, *el-Mebsût* ve *ez-Ziyâdât* kitapları da kastedilmiş olabilir...⁹¹

87 *en-Nukâye* ise Sadruşşeria tarafından yazılmıştır.

88 Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1361/2, 21b. الحمد لله الذي فضَّلنا بتَّعليم أصول مبسوط الجامع الكبير من الأحكام وكزمننا بتفهيم فروعه .. علي أيضا زيادة الجامع الصغير من الأغلام والصلوة والسلام علي رسوله محمد مُحيط الأشرار ومَجْمَع العلوم وأفضل الأنبياء عليهم السلام و علي ألهم وأصحابهم خلاصة الاسلام و زُبدة الكرام تحفة دائمة الي يوم القيام

89 Normalde Kûhistânî kitap ismine telmihen “el-îzâh” demesi gerekirken bu kelimeyi hamdele makamında muzaf olarak kullanıldığı için nekre olarak getirmek durumunda kalmıştır.

90 Carullah Efendi'nin bu tasarrufuna dikkatimi çeken Özgür Kavak'a teşekkür ederim.

91 Veliyyuddin Carullah, *Haşiye 'alâ Câmi' u'r-rumûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1361/2, 27b.

Carullah Efendi görüldüğü gibi buradaki anlam mertebesine bir katman daha ilave etmektedir. Zira müellif bir yandan usul kelimesinin sözlük anlamıyla hamdini gerçekleştirirken öteki taraftan hem fıkıhın iki kolundan birisi olan usul-ı fıkha işaret etmekte hem de eser içerisinde kullanacağı referans kitaplara atıf yapmaktadır. Tabii ki bu üç eylem de berâ'etü'l-istihlâl aracılığıyla okuyucuya sunulmaktadır. Carullah Efendi'den devam edelim:

“...Müellifin bu kitapların ismini/usul kelimesini burada zikretmesi kelama ayrı bir güzellik katmakta ve kelamın belagatını artırmaktadır... *Muhîtu'l-esrâr* ve *Mecma' u'l-ulûm* kelimelerine gelince; [esasinda] bunların her bir tanesi fıkıh ilminde yazılmış kitap adıdır... *Hulâsatu'l-İslâm* kelimesi ise metinde geçen el-ashâb kelimesinin birinci sıfatı olup fetâvâ literatüründe bir kitap adıdır. Yine bu isimle bir *Kudûrî* şerhi ve bir kamus bulunmaktadır... [Yine dîbâcede geçen] Tuhfe kelimesi de *Tuhfetü'l-fukehâ*, *Tuhfetü'l-mülûk* ve *Tuhfetü'l-müsterşidin* de olduğu gibi bazı kitapların adıdır.”⁹²

Görüldüğü üzere Kûhistânî'nin eserinin dibacesinde kullandığı kelimeler rastgele seçilmiş değildir. Esasında o, okuyucuna hem disiplinin referans kitaplarının hem de eserinde kaynak olarak kullanacağı eserlerin isimlerini vermektedir. Diyebiliriz ki Kûhistânî'nin bu tasarrufunu seçme kaynakçadan farklı kılan şey bunu eserin hemen başında ve zımnî bir dil ile yapıyor olmasıdır.

f) Müellifin Daha Önce Kendisi tarafından Yazılan Eserlere Yaptığı Göndermeler

Berâ'etü'l-istihlâl aracılığıyla telmihte bulunulan eserler ise bazen müellifin kendi yazdığı kitaplar olabilmektedir. Meşhur kıraat alimi İbnu'l-Cezerî (ö.1429) bu yöntemi kullanan müelliflerden bir tanesidir. Carullah Efendi, Cezerî'nin *en-Neşr fî kırâti'l-'aşr* isimli eserinin derkenarına düştüğü notta, müellifin dîbâcede kullandığı “cevvede” ve “rattele” fiilinin aslında müellif tarafından kaleme alınmış olan *Kitâbu't-tecvîd* ve *Kitâbu't-tertil*'e işaret olduğunu kaydetmektedir.⁹³ Carullah Efendi aynı dîbâcede kullanılan teysîr, 'unvân, misbâh ve inşâd kelimelerinin de

92 Veliyyuddin Carullah, *Haşiye 'alâ Câmi'u'r-rumûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1361/2, 27b-28a.

93 Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 24, 1b. Seyfullah Efe, “Carullah Efendi'nin Kırâat Notları”, *Osmanlı Kitap Kültürü - Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, (Ankara: Nobel, 2015), s. 77.

literatürde kullanılan eserlere işaret olduğunu ilave eder.⁹⁴ Daha önce de belirtildiği gibi Carullah Efendi'nin kullandığı buradaki *edrace* fiili tam olarak berâ'etü'l-istihlâl'in amacıyla örtüşmektedir.

g) İdeolojik Göndermeler

Berâ'etü'l-istihlâl –yukarıda da bahsedildiği gibi - kimi zaman da bazı tartışmaları gündeme getirir. Böyle bir yaklaşımın örneğini vaaz derlemelerinde görmek mümkündür. Bilindiği üzere derleme sadece fetva literatürüne mahsus bir uygulama değildir. Telif tarihinde⁹⁵ vaazlar da sıklıkla tertip edilmiş/derlenmişlerdir. Kadızadeliler hareketinin yılmaz müdafii (belki de Kadızâde Mehmed Efendi'den sonraki en mühim aktörü) “ariflerin öncüsü, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'ın övüncü, vaizlerin sultanı, fâsık, fâcir ve bidatçilerin kökünü kazıyan, Allah'ın Kitab'ının taşıyıcısı, Seyyidi'l-mürselîn'in sünneti ile amel eden, zamanının faziletli kimselelerinden ve ulemâ-i dinden olan” Üstüvânî Mehmed Efendi'nin vaazları bir öğrencisi tarafından derlenmiştir. “Üstad”ının “huzur-ı şerifinde ahz u zapt ettiği” nasihatlerini kaleme alan meçhul talebe dîbâcede de Sîvâsilerle kavgalarını hatırlatan kelimeler kullanarak hamd u senâda bulunmaktadır. Bilindiği üzere Kadızâde-Sivâsî tartışması bir bakıma ulema-mutasavvif tartışması olarak okunmakta buna göre ulemayı birinci grup temsil etmektedir. İşte Üstüvânî'nin bu “za'if” talebesi de tartışmayı dolaylı yoldan dîbâceye taşımaktadır:

“Bütün hamdler ulemayı enbiyanın varisi kılan ve onları kulları arasında önder tayin eden Allah'a aittir. Şüphesiz ki ulema Allah'tan gereği gibi korkan, onu çokça zikreden müttaki kimselerdir. Nitekim Allah “Allah'tan hakkı ile sadece ulema korkmaktadır” buyurmuştur. Salat ve selam ise enbiyanın ve asfiyanın önderi Muhammed'e ve onun âline ve hidayet verici Allah yolunda mücadele eden ashabına olsun!”⁹⁶

Görüldüğü gibi Kadızâdeliler hareketinin bu hevesli talebesi Kadızâde-Sivâsiler bağlamını dikkate aldığımızda dîbâcede hamdele ve salveleden ötesini de yapmakta ve kavgayı satır aralarına serpiştirmektedir: Zira [bu talebeye göre] Allah'tan hakkıyla korkan sufiler, -dolayısıyla Sîvâsiler- değil alimler yani Kadızâdeliler'dir.

94 Efe, “Carullah Efendi'nin Kırâat Notları”, s. 77.

95 “Tertîb” ameliyesinin bir telif biçimi olup-olmadığı tartışmasından sarf-ı nazarla.

96 Üstüvânî Mehmed Efendi, *Risâle-i fevâ'idü'l-emâlî ve ferâ'idü'l-le'âlî* (*Risâle-i Üstüvânî Mehmed Efendi*), Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 198/1, 1b.

Hamdele ve salvele makamında ideolojik göndermelerde bulunan bir diğer müellif ise İbn Hacer Heytemî'dir. (ö.1567) On altıncı yüzyıl Şâfi fakihlerinden olan Heytemî, ilk dört halifenin hilafetinin meşruiyetini savunan ve bu hususta Şia'nın yaklaşımını eleştiren *es-Sevâ'iku'l-muhrika* isimli eserinin dibâcesinde sahabilerin yıldızlar gibi olduğunu ve bütün Müslümanların onlara tazim ile mükellef olduklarını belirtmektedir. Bilindiği gibi Şia ilk üç halife başta olmak üzere kimi sahabenin konumunu sorgulamakta hatta bazılarını tekfir etmektedir. Heytemî'nin de burada yıldızlar gibi olduğunu vurguladığı sahabiler de özellikle işte bu Şia tarafından tartışmalı çizgiye çekilen sahabelerdir. Böylece Heytemî zaten eserde bahsedeceği konulara bir ön hazırlık yapmakta ve yine zaten kitap boyunca eleştirilecek olan Şia'nın yaklaşımı daha yolun başında reddedilmektedir: "Bütün hamdler nebisi Muhammed'i gökteki yıldızlar gibi olan sahabesi ile ayrıcalıklı kılan ve bütün herkese o sahabeye tazimi vacip kılan... Allah'a olsun."⁹⁷

Bütün bu örneklerin bize gösterdiği şey şudur: Berâ'etü'l-istihlâller durum farkında olan okuyucuya eserin ismini, müellifini ve eserin yazıldığı disiplini, o disiplinin anahtar kavramlarını ve buna benzer şeyleri işaret yoluyla göstermektedir. Dolayısıyla nasıl bir kitap okuyacağını bilmeyen bir okuyucu eserin sadece hamdele ve salvele kısmına bakarak eserin kaleme alındığı disipline dair fikir yürütebilmektedir. Öte yandan okuyucu için böyle pratik faydaları olan berâ'etü'l-istihlâllerin yanlış yorumlanması ise kimi yanlış yargılara yol açabilmektedir. Örneğin XV. yy. Osmanlı alimlerinden Molla Lütfi'nin idamı sürecinde kaleme alınan zındıklık risalelerinden birisini yayınlayan İsmet Parmaksızoğlu eserin hamdele kısmında geçen ifadelerden yola çıkarak bazı tespitlerde bulunmaktadır. Bahsi geçen eserin dibâcesi "Hamd veli kullarına yardımcı olan ve peygamberleri tahfif eden düşmanlarını kahreden Allah'a aittir." şeklinde başlamaktadır. Parmaksızoğlu'nun iddiasına göre, yazarın "Hamd veli kullarına yardım eden Allah'a aittir." şeklinde hamdetmesi ve devamında "hiç de yeri değilken" evliyalarından bahsetmesi yazarın Molla Lütfi'nin haksız yere öldürüldüğü inancına işaret olarak okunmalıdır. Dahası yine Parmaksızoğlu'na göre zındıklık ithamıyla idam edilen Molla Lütfi "Velilerle birlikte haşır olmak rütbesine eriştiği için" risalenin yazarı Molla Lütfi'nin idam sürecini konu alan bir esere böylesi bir hamdele ile başlamıştır. Mukaddimedede kullanılan bazı kelimeleri de yorumlayan Parmaksızoğlu, risalenin yazarının her şeye rağmen Molla Lütfi'ye

97 Ebu'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî, *es-Sevâ'iku'l-muhrika li-Ehli'r-Rafzi ve'z-zendeka*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 30, 1b.

karşı saygılı davrandığını hatta ona beddua ederken bile tezdad ve telmih sanatıyla Molla Lütî'ye saygısını iş'âr ettiğini kaydetmektedir.⁹⁸

Oysaki İsmet Parmaksızoğlu bu kanaatinde yanılmaktadır. Zira bahsi geçen hamdele Parmaksızoğlu'nun söylediğinin tam aksini işaret etmektedir. Yazarı yanılıya iten şey yukarıda da bahsedildiği gibi berâ'etü'l-istihlâli yanlış yorumlaması/müellifin burada berâ'etü'l-istihlâl sanatını uyguladığını farketmemesidir. Zira mezkur risalenin yazarı Molla Lütî'nin çağdaşı olan Molla Ahaveyn'dir ve Molla Ahaveyn, Molla Lütî'yi idama götüren süreçte aktif rol oynayanlardan birisidir. Bir an için risaleyi kaleme alanın Molla Lütî'nin hasımlarından Molla Ahaveyn olduğunu göz ardı edecek olsak bile metin içerisinde kullanılan devamındaki ifadeler yazarın Molla Lütî'yi hiç de hüsn u kabul ile karşılamadığını zaten göstermektedir. Dolayısıyla yazar aleyhinde ithamlarda bulunduğu Molla Lütî hakkında kaleme aldığı risaleye berâ'etü'l-istihlâl yoluyla tam da bu iddialarına uygun şekilde başlamaktadır: “Hamd veli kullarına yardımcı olan ve peygamberleri tahfif eden düşmanlarını kahreden Allah'a aittir.” Burada Molla Lütî'nin hissesi kendilerine yardımcı olunan veli kullar değil, bilakis peygamberleri tahfif edendir, zira ilerleyen satırlarda müellif Molla Lütî'den behsederken “Kesin bir dille nübüvveti inkar etmiştir.” diyecektir.⁹⁹ O halde eserin hamdele kısmında “Hiç ilişkisi olmayan bir konuda” dile getirilen şey Parmaksızoğlu'nun iddia ettiği gibi Molla Lütî'nin velilerle birlikte haşrolunacağına yapılan vurgu değil, bilakis onun peygamberliği münkir bir kimse olduğuna işarettir. Ve tabi ki bu işaretin aracı ise berâ'etü'l-istihlâldir.¹⁰⁰

Sonuç

Müslüman toplumlarda üretilen eserlere hamdele ve salvele ile başlamak ne-redeyse esere isim vermekten daha önemli görülmektedir. Nitekim isimlerini ve hatta müelliflerinin ismini dahi bilmediğimiz ya da müellifleri tarafından herhangi

98 İsmet Parmaksızoğlu, “Molla Lütî İle İlgili Yeni Bir Belge”, *Belleten*, XLIV/176 (1980), s. 675-679.

99 وَأُنْكِرُ النَّبُوَّةَ غَايَةَ الْإِنْكَارِ...

100 Parmaksızoğlu'nu bu yanılıya sevkeden şey yazar merkezli okuma yapması olmalıdır. Zira ilgili makalede eserin müellifinin İzârî olabileceği tahmininde bulunan yazar, İzârî'nin ise Molla Lütî'nin hasmı olduğunu, buna rağmen onun idamına fetva vermekten çekindiğini ve ayrıca bu risaleyi yazarak bir çeşit vicdan muhasebesi yapmış olabileceğini kaydetmektedir. (a.g.m. s. 676) Fakat yukarıda da görüldüğü gibi “metin” Parmaksızoğlu'nun iddialarından bambaşka bir şey söylemektedir.

bir isim verilmeyen eserlerin çoğunda hamdele ve salvele bulunmaktadır. Makale boyunca incelenen sarf, nahiv, belâğat, fıkıh, fıkıh usulü, hadis, tıp, zooloji, coğrafya ve gemoloji disiplinlerinde yazılmış eserlerdeki örneklerden yola çıkarak diyebiliriz ki hamdele ve salveleler vazedildikleri anlamın dışındaki bazı şeylere de delalet/işaret etmektedir. Berâ'etü'l-istihlâl aracılığıyla işaret edilen bu şeyler bazen eserin yazıldığı disiplinin terminolojisi, bazen dîbâcenin ait olduğu eserin ismi, bazen kaynak metnin ismi, bazen eser içerisinde kullanılacak olan referans kitapların ismi, bazen müellifin daha önce kaleme aldığı başka eserlerin ismi, bazen eserin kaleme alındığı disiplinin ismi ve bazen de ideolojik tartışmalardır. Okuyucu için "gerçek metnin" dışında kalan hamdelelerin de Tezcan'ın giriş bölümleri için söylemiş olduğu gibi, basmakalıp ifadelerden öte bir anlamı vardır: Hamdele ve salveleler tıpkı edebi eserlerin giriş bölümlerinde olduğu gibi metnin temel argümanının verildiği yerlerdir.¹⁰¹

Berâ'etü'l-istihlâl'in uygulandığı dîbaceler zahriyelerdeki fevâid kayıtları gibi¹⁰² eserin yazıldığı disipline dair okuyucuya ipuçları sunmakta, okuyucuyu henüz başlayacağı esere karşı hazırlamakta ve daha ilk aşamada okuyucu ile metin arasında düşünsel bir bağ kurmaktadır. Böylece okuyucu örneğin ismini veya hangi disiplinde kaleme alındığını bilmediği bir eserin daha henüz dîbâcesinde okuyacağı eserin disiplinine, terminolojisine, kullanacağı kaynaklara ve bazen de ismine dair bir fikir ileri sürebilmektedir. Öte yandan berâ'etü'l-istihlâl Tahânevî'nin de belirttiği gibi müellifin yetkinliğini iddia ettiği bir alan olup böylece sair müelliflere rüştünü ispat etme imkanı sunmaktadır.

Dîbacede berâ'etü'l-istihlâl için kullanılan kelimelerin sayısı ya da beraetü'l-istihlâl'in türü müellifin yetkinliğine göre (mesela Teftâzânî farklı eserlerinde aynı anda birden fazla berâ'etü'l-istihlâl uygulaması yapar) kimi eserlerde birkaç kelime ile sınırlı kalırken kimi eserlerde ise bu sayısı çift haneli rakamlara çıkmaktadır. Hatta bazı dîbacelerdeki kelimelerin yarısından fazlasının berâ'etü'l-istihlâl'e ayrılan kelimeler olduğu görülmektedir.

Dîbaceler üzerine yapılacak daha ayrıntılı araştırmalar belki de berâ'etü'l-istihlâl'in aynı disiplinin farklı ekollerini de yansıtabildiğini gösterecektir. Örneğin Şii literatüründen kaleme alınan eserler müellifin ahbârî veya usulî okulundan olmasına göre farklılık gösterecek ya da fıkıh usulünde eser kaleme alan müellif

101 Tezcan, "The Multiple Faces of the One", s. 27.

102 Zira okuyucu tarafından düşülen bu tür fevâidler eser hangi disipline aitse genelde o disipline ait notlardan oluşmaktadır.

dîbâcede sadece fıkıh usulünün terminolojisini kullanmakla kalmayacak, mezhebine göre mütekellim-fukaha metodu farklılığını dîbâceye de yansıtacaktır. Keza kelam alanında kaleme alınan eserlerin de yine müellifin meşrebine göre Meşşâilik ya da atomculuk felsefesi dîbâcedeki kelime tercihinde etkili olacaktır. Böylesi bir çalışma belki de farklı coğrafyalar ve zamanlarda kaleme alınan eserlerin hamdele ve salvelelerinin de farklılık arzettiğini gösterecektir.

Sonuç olarak, eserlerin başında yer alan besmele ve hamdelelerin o eserin dîbâcesinin bütünü mü yoksa sadece bir parçası mıdır? Dîbâceler müellif tarafından mı ya da müellif adına söz söyleme yetkisinde bulunan başka bir kimse tarafından mı yazılmaktadır? Dîbâcenin sınırları nedir; nerede başlamakta, nerede bitmektedir? gibi tartışmalara hiç girmeden sadece berâ'etu'l-istihlâl üzerine yapılan bu muhtasar inceleme -bile- dîbâcelerin zenginliğini ve daha bu alanda araştırılacak birçok şey olduğunu bize göstermektedir.

Hamdele-Salvele'nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ'etu'l-İstihlâller

Öz ■ Müslüman toplumlarda üretilen eserlere hamdele ve salvele ile başlamak neredeyse esere isim vermekten daha önemli görülmektedir. Nitekim isimlerini ve hatta müelliflerinin ismini dahi bilmediğimiz ya da müellifleri tarafından herhangi bir isim verilmeyen eserlerin çoğunda hamdele ve salvele bulunmaktadır. Fakat hamdele ve salveleler vazedildikleri anlamın dışındaki bazı şeylere de delalet/işaret etmektedir. Zira eserine besmele-hamdele ve salvele ile başlayan bazı müellifler burada berâ'etu'l-istihlâl diye bilinen bir edebi sanat uygulamaktadır. Berâ'etu'l-İstihlâl, hamdele ve salvele makamında eserin yazıldığı disiplinin terminolojisi başta olmak üzere eserle alakalı birçok terimin sözlük anlamlarını kullanarak dolaylı bir dil ile eserin içeriğine dair okuyucuya ipucu vermektir. Berâ'etu'l-istihlâl aracılığıyla işaret edilen bu ipuçları yedi şeyden birisidir ki bunlar; bazen eserin yazıldığı disiplinin terminolojisi, bazen dîbâcenin ait olduğu eserin ismi, bazen kaynak metnin ismi, bazen eser içerisinde kullanılacak olan referans kitapların ismi, bazen müellifin daha önce kaleme aldığı başka eserlerin ismi, bazen eserin kaleme alındığı disiplinin ismi ve bazen de ideolojik tartışmalardır.

Anahtar kelimeler: Hamdele, Salvele, Berâ'etu'l-istihlâl, Gelenek.

Kaynaklar

- Abdulcelîl, Muhammed Bedri: *Berâ'etü'l-istihlâl fi fevâtihî'l-kasâidi ves-suver*, 2. Baskı, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî 1984.
- Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed b. Bahtî el-Aydîni el-Kestelî: *Mirkâtü'l-Luga*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 241.
- Alâeddîn Alî b. Muhammed Ali Kuşçu: *el-İfsâh fi İ'râbi Sûreti'l-Fâtihâ ve Kitâbi'l-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 74.
- Alâeddîn Alî b. Muhammed b. Alî Kuşçu: *Şerhu Risâleti'l-Vaz'iyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 140/1.
- Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hüseynî Seyyid Şerif: *Kitâbu't-Ta'rifât*, Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2003.
- Al-Saleh, Asaad: "The 'Statement of Purpose' in Pre-Modern Arabic Books," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 42 (2015), 481-499.
- Aşık Çelebi: *Meşâiru'ş-Şu'erâ*, c. I, haz. Filiz Kılıç, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.
- Burhâneddîn b. İbrâhîm ez-Zernûci: *Ta'limü'l-Müte'allim Tariku't-Ta'allüm*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 70/3.
- Celalzâde Mustafa: *Selimmâme*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1990.
- Ebu Abdullah Veliyyuddin Carullah: *en-Neşr fi'l-kirâati'l-'aşr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 24.
- Ebu Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib: *el-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 263.
- Ebu'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Hüseynî: *Tuhfetü'ş-Şâhân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 209.
- Ebu'l-Fazl Alâüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdülgaffâr el-Îcî: *el-Âdâbü'l-Adudiyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 27/1.
- Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî Hatîbu'd-dehşe: *el-İşârâtu v'ed-Delâ'il ilâ Beyâni mâ fi'd-Diki mine's-Sifâti ve'l-Fezâyil*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 58/1.
- Ebü'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullâh b. Abdirrahîm b. İbrâhîm b. Hibetillâh el-Cühenî el-Hamevî İbnu'l-Bârîzî: *Mişkâtü'l-Envâr fi Envâ'i 'Ulûmi's-Süneni ve'l-Âsâr*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 31.
- El-'Ayşî, Muhammed Efendi et-Tirevî: *Rûhu'ş-Şurûh*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, 004.
- El-Hâc Hâfız Ahmed Necâtî b. el-Hâc Hızır b. Ömer el-Merzifonî, [*İcâzetnâme*], Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 102.

- El-Heytemî, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Heytemî es-Sa'dî: *es-Sewâ'iku'l-Muhrika li-Ehli'r-Rafzi ve'z-Zendeka*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 30.
- El-Hillî, Necmüddîn Ebü'l-Kâsım Ca'fer b. el-Hasen b. Ebî Zekeriyâ Yahyâ el-Muhakkık: *Şerâi'u'l-İslâm fi Mesâ'ili'l-Helâli ve'l-Harâm*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 71.
- El-Yesui Ma'luf el-Ma'luf: *el-Müncid fi'l-luga ve'l-a'lam*, Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 2000.
- Efe, Seyfullah: "Carullah Efendi'nin Kırâat Notları," *Osmanlı Kitap Kültürü - Carullah Efendi Kütüphanesi ve Derkenar Notları*, ed. Berat Açıl, Ankara: Nobel, 2015, s. 67-90.
- Es-Seyyid Abdurraûf İbrahim, "Berâ'etü'l-istihlâl fi mâ ifteteha min suveri'l-Kur'ân bi'l-emr", *Mecelletu'l-ilmîyye*, XXX/2 (2018), s. 1287-1330.
- Fazlıoğlu, İhsan: *Nazarî Ufuk: İslam-Türk Felsefe-Bilim Tarihinin Zihin Penceresi*, İstanbul: Papersense, 2016.
- Furat, Ayşe Zişan: "Fetih Sonrası Osmanlı Eğitim Anlayışının Şekillenışı: Klasik Dönem Müderrislik İmtihanları", *Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası*, ed. Ömer Mahir Alper, Müstakim Arıcı, İstanbul: Klasik, 2015, s. 11-31.
- Gacek, Adam: *Arabic Manuscripts: A Vademecum for Readers*, Leiden-Boston: Brill, 2009.
- Gülşehrî: *Gülşehrî'nin Mantıku't-tayr'ı (Gülşen-nâme)*, c. I, haz. Kemal Yavuz, Ankara: SFN Yayıncılık, 2007.
- Hâce Muhammed b. Muhammed el-Buhârî Bahâeddîn Nakşibendî: *el-Evrâdü'l-Bahâiyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 234.
- Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi: *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Funûn*, nşr. Muhammed Abdülkadir 'Atâ, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2008.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah: "Beraât-i istihlâl", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1992, V, s. 470.
- Hasan b. Hüseyin b. 'İmâd el-Karahisârî: *Şâmilu'l-luga*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 167
- Holbrook, Victoria Rowe: *Aşkın Okunmaz Kıyıları: Türk Modernitesi ve Mistik Romans*, çev. Erol Köroğlu-Engin Kılıç, İstanbul: İletişim, 2014.
- İzgör, Tâhir: *Türkçe Divân Dîbâceleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kırımlı Hafız Hüsam: *Teressül*, haz. Şinasi Tekin, yay. Cemal Kafadar, Gönül Alpay Tekin, Cambridge: Harvard Üniversitesi, 2008.
- Konuk, Ahmet A.: *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, c. I, İstanbul: Kitabevi, 2008.
- Mahmûd b. Hasan Hâfız Magnîsavî: *Muğni't-Tullâb fi Şerhi'l-İsagucî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 82/3.
- Mecdi Mehmet Efendi: *Hadâiku's-şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul: Çağrı, 1989.
- Mehmed Neşrî: *Kitab-ı Cihan-Nümâ (Neşrî Tarihi)*, c. I, haz. Faik Reşit Unat, Mehmet A. Köymen, Ankara: TTK, 2014.
- Messick, Brinkley: *Yazı Devleti, Müslüman Bir Toplumda Metinsel Tahakküm ve Tarih*, terc. M. Fatih Karakaya, Emir Karakaya, İstanbul: Açılım Kitap, 2016.

- Molla Lütî: *el-Es'ile bi's-Seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 209.
- Molla Lütî: *er-Risâle fi'l-Ulûmi's-Ser'iyye vel-'Arabîyye*, Millet Kütüphanesi, AEARB, 2550/1.
- Molla Lütî: *el-Es'ile bi's-Seb'i's-şidâd*, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi, nr. 209, 83b.
- Molla Lütî: *Risâle fi İlmi'l-me'ânî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal, nr. 925.
- Muhammed Ali b. et-Tahânevî: *Keşşâfu İstılâhâtî'l-Funûn I*, Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi et-Tehânevî: *Keşşâfu İstılâhâtî'l-Funûn I*, Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Muhammed b. İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Emineddin b. Firişte İbn Melek Firişteoğlu: *Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 30.
- Muhammed b. İzzeddin Abdüllatif b. Abdülaziz b. Emineddin b. Firişte İbn Melek Firişteoğlu: *Lügat-i Firiştezâde*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 196/1.
- Mu'înüddin b. Mustafa: *Mu'inî'nin Mesnevî-i Murâdiyyesi: Mesnevî Tercüme ve Şerhi*, c. II, haz. Kemal Yavuz, Konya: Selçuk Üniversitesi Mevlâna Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2007.
- Muslihuddîn Mustafa b. Şa'bân el-Geliboluvî Surûrî: *Şerhu's-Surûri 'ale'l-Emsileti'l-Muhtelifi*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 138/2.
- Mustafa b. Hamza el-Aydîni Kuşadalı: *Netayicü'l-Efkâr*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 36.
- Mustafa b. Hayreddîn Celeb Muslihuddîn Mustafa: *Tenvîrül-Ezhân ve'z-Zemâ'ir fi Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 46.
- Mustafa b. Hayreddîn Celeb Muslihuddîn Mustafa: *Tenvîrül-Ezhân ve'z-Zemâ'ir fi Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 46.
- Mütercim Âsım Efendi: *Kâmûsu'l-Muhîr Tercümesi*, I, nşr. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Nasîruddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasan et-Tûsî: *Tansuknâme-i İlhânî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, 11/14.
- Neumann, Christoph K.: "Üç Tarz-ı Mütalaa: Yeniçağ Osmanlı Dünyası'nda Kitap Yazmak ve Okumak," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, I (241), Bahar 2005, s. 51-76.
- Orfali, Bilal: "The Art of the Muqaddima in the Works of Abû Manşûr al-Tha'libî (d. 429/1039)," *The Weaving of Words: Approaches to Classical Arabic Prose*, ed. Lale Behzadi, Vahid Behmardi, Beirut: Orient Institut 2009, s. 181-202.
- Ömer b. Sâlih el-Feyzî et-Tokâdî: *ed-Dürri'n-Nâcî 'âlâ Metni İsâgûcî*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, 84.
- Parmaksızoğlu, İsmet: "Molla Lutfi ile İlgili Yeni Bir Belge", *Belleten*, XLIV/176, (1980), s. 675-79.

- Receb b. Ahmed El-Âmidî: *el-Vesîletü'l-Ahmediyye ve'z-Zerî'atü's-Sermediyye fî Şerhi't-Tarikati'l-Muhammediyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, 47.
- Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzanî: *el-Mutavvel fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, 68.
- Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzanî: *et-Telvih ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkîh*, Beyrut: Daru'l-erkam, 1998.
- Sa'deddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzanî: *Muhtasarü'l-me'ânî*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, nr. 12.
- Sâlih b. Nasrullâh b. Sellum el-Halebî İbn Sellûm: *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbiri Bedeni'l-İnsân*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 229.
- Steven, Harvey: "The author's introduction as a key to understanding trends in Islamic philosophy," *Words, Texts and Concepts Cruising the Mediterranean Sea: Studies on the Sources, Contents and Influences of Islamic Civilization and Arabic Philosophy and Science: Dedicated to Gerhard Endress on His Sixty-fifth Birthday*, ed. R. Arnzen and J. Thielmann, Leuven: Peeters 2004, s. 15-32.
- Süleyman Sadeddin Efendi Müstakimzâde: *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Şemseddîn Ahmed b. Abdullâh Bursevî Dinkoz: *Şerhu Merâhi'l-Ervâh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 65.
- Şemseddîn Ahmed b. Abdullâh Bursevî Dinkoz: *Şerhu Merâhi'l-Ervâh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 254.
- Şemseddîn Ahmed b. Kemâl Paşa Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl): *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 78/2.
- Şemsuddîn Muhammed b. Hüsamedden el-Horasânî Kûhistânî: *Câmi'ü'r-Rumûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1361/2.
- Şihâbuddîn Ahmed b. Mahmûd es-Sivâsî: *el-Muhtâc 'ale'l-Ferâizi's-Sirâciyye*, Tavşanlı Zeytinoğlu Kütüphanesi, nr. 1083.
- Şihâbuddîn Ebu Abdullâh Yâkût b. Abdullâh El-Hamevî: *Mu'cemu'l-büldân*, c. I, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011.
- Şihâbüddîn b. Şemseddîn Ömer ed-Devletâbâdî el-Hindî: *El-Mu'âfiye fî Şerhi'l-Kâfiye*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 97.
- Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Ali el-Birgîvî: *ed-Durru'l-Yetim*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, 33/1.
- Takiyyüddîn Mehmed b. Pîr Ali el-Birgîvî: *Cilâ'u'l-kulûb*, Koç Üniversitesi Yazmalar Koleksiyonu, 38/1.
- Tezcan, Baki: "The Multiple Faces of the One: The Invocation Section of Ottoman Literary Introductions as a Locus for the Central Argument of the Text," *Middle Eastern Literatures*, Vol. 12, No. 1, April 2009, s. 27-41.

- Tolasa, Harun: "Klasik Edebiyatımızda Divan Önsöz (Dîbâce)leri: Lami'î Divanı Önsözü ve (buna göre) Divan Şiiri Sanat Görüşü," *Osmanlı Divan Şiiri Üzerine Metinler*, haz. Mehmet Kalpaklı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 229-243.
- Tökel, Dursun Ali: "Tezkire Yazarı Diyor ki: Mahlasların Anlamı Dilimizin Perdelerindedir," *Türk Dili Dergisi*, 767-768, (Kasım-Aralık 2015), s. 263-270.
- Ubeydullâh b. Me'sûd b. Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrüşşerîa el-Evvel Ubeydullâh b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî Sadrüşşerî'a es-Sânî: *et-Tavzîh fî Halli Gavâmizi'n-Tenkîh*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 155.
- Uçan, Hilmi: *Yazınsal Eleştiri ve Göstergibilim*, Ankara: Hece, 2006.
- Veliyyuddin Carullah: *Haşiye 'alâ Câmî'ur-Rumûz*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 1361/2.
- Yenişehirli Şeyhülislam Abdullâh b. Mehmed Efendi: *Behcetü'l-fetâvâ*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 185.
- y.y : *Risale-i Hamdele*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 158.

EKLER:

Resim 1: İbnu'l-Bârîzî'nin İbn Salâh'ın 'Ulûmu's-Sünen isimli hadis usulü eserine yaptığı ihtisârın dibâcesi.ⁱ

Sadece hamdele kısmında türevleriyle beraber on üç hadis usulü terimine yer verilmektedir.

الحمد لله الذي وصل مُنْقَطَ الْهَدَايَةِ بِمُسْنَدِ أَنْبِيَائِهِ وَقَطَعَ مَتَّصِلَ الْعَوَايَةِ بِمَنْ سَلَّ أَنْبِيَائِهِ، وَرَفَعَ تَدْلِيسَ الْعِبَاوَةِ بِمَشْهُورِ صَحِيحِ إِبْنَيْهِ، الْمَانَ بِمَوْضِعِ النِّعَمِ وَمَزِيدِ الْحَسَنِ مِنْ آلَائِهِ وَبِمَرْفُوعِ النِّقَمِ وَالْمُعْضَلِ مِنْ لَأْوَائِهِ

Munkatı, müsned, muttasıl, mürsel, merfû, tedlîs, meşhur, sahîh, hasen, mu'zel ve mezîd.

i İbnu'l-Bârîzî, Ebü'l-Kâsım Şerefüddîn Hibetullâh b. Abdîrrahîm b. İbrâhîm b. Hibetillâh el-Cühenî el-Hamevî, *Mişkâtü'l-Envâr fî Envâr 'Ulûmi's-Süneni ve'l-Âsâr*, Ohri Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 31, 1b.

Resim 2: Cezerî'nin *en-Neşr fî Kirâti'l-âşr* isimli eserinin dibâcesi ve derkenarında müellifin berâ'etu'l-istihlâl yaptığına okuyucunun dikkatini çeken Carullah Efendi'nin notu.ⁱⁱ

ii Cezerî, *en-Neşr fî Kirâti'l-âşr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah Efendi, nr. 24, 1b.